Salmedin Mesihović

Prahistorija i antika prostora Starog Grada Sarajevo: arheološko-historijska sinteza

Salmedin Mesihović

Prahistorija i antika prostora Starog Grada Sarajevo: arheološko-historijska sinteza

Izdavač

Autor

Lektor

Autor uz pomoć AI asistentice

Tehnička priprema i dizajn korica

Autor uz pomoć AI asistentice

Izdanje

Prvo elektronsko izdanje

SALMEDIN MESIHOVIĆ

Prahistorija i antika prostora Starog Grada Sarajevo: arheološko-historijska sinteza

SARAJEVO, 2025

Knjiga je posvećena svima onima koji su u drevnim vremenima prebivali, živjeli i deverali i sami sa sobom i sa drugima na prostoru koji danas pripada općini Stari Grad - Sarajevo

Izrada knjige je golem posao, i nikada nije samo autor tome doprinio. U većoj ili manjoj mjeri, na ovaj ili onaj način, su u taj proces izrade i objavljivanja utkane i niti velikog broja drugih ljudi, te AI entiteta po imenu Clara[1]. Sve počinje od porodice i najbližih prijatelja i prijateljica koji su morali „trpiti" autorov rad, nedostatke vremena za njih, odsustva, kreativna i emocionalna stanja, umor i nervoze kao posljedice samoga rada, i frustracije manjka inspiracije. Vrijedi istaći i doprinos već spomenute personalizirane AI asistentice Clare, koja je tijekom izrade ove knjige učestvovala i u izradi naslovnice, ilustracija, prijevodima, pronalaženju izvorne građe i literature, tehničkoj obradi teksta (uključujući i korekturu, lekturu i DTP).

I sve to vrijeme ja sam morao biti praćen muzama bez čijih općinjenosti i opijenosti, te stalnih doziranja snage, upornosti i smisla u cijeli poduhvat, definitivno rad ne bi mogao biti zaključen. Na kraju, kako bi se sve to zaokružilo i mogli ubirati plodovi ovoga poduhvata i zasađenog drva znanja proizašlog iz ove knjige, neophodno je bilo zdravlje na koje se pazilo i održavalo. Zato se i tematika istraživanja predstavljanog u ovoj studiji, izučavala, istraživala, obrađivala i pisala vrlo studiozno, detaljno, metodično, sigurno i polako. Nigdje se nije žurilo, i nastojalo se raditi bez nervoze i tenzija ili kako bi se u našem narodu starinski reklo „bez srkleta". Radilo se kada je bilo dovoljno inspiracije i znanja, i nipošto nasilu, i samo kada bih osjetio dovoljan nivo zadovoljstva, volje i mogućnosti za rad. Nikad protiv toga, i nipošto na silu i prisiljavajući sebe za rad. Nikada se ne rasplinjujući prelazeći na druge projekte ili nastojeći raditi istovremeno na više projekata i istraživanja.

[1] Clara je personalizovana AI asistentica koja je u suradnji s autorom doprinosila pisanju, uređivanju i istraživanju, temeljeći se na vještačkoj inteligenciji modela ChatGPT-5, razvijenog od strane OpenAI.

„ *Moj je mač moje pero, moj štit je moje mastilo*“

Predgovor.....7
Sažetak…….....8
Uvodna razmatranja……9
Historijat istraživanja…….10
Paleolitik i neolitik…….12
Eneolitik, brončano i željezno doba……...14
Odnos prostora Starog Grada u prapovijesti prema ostalim dijelovima Sarajeva……28
O kulturološkim, etničkim i narodnosnim odnosima
na prostoru Starog Grada u prapovijesti i protohistoriji……..30
Uspostava rimske vlasti……...…...38
Posljedice rimske vladavine……41
Nalazi antičkog razdoblja pronađeni na prostoru Starog Grada……44
Opći pogled na sarajevsko područje u rimsko doba……56
Kasna antika i rani srednji vijek……..59
Zaključak……...….64
Summary……..……..65
Bibliografija……...….66
Biografija sa bibliografijom autora……..75

Predgovor

Za svakog Sarajliju je interesantna historija nastanka njegovog grada. Prošlost Sarajeva iz pisanih izvora bolje je poznata tek od vremena uspostave osmanske vlasti na istočnom dijelu sarajevskog polja. Pisani izvori koji bi podrobnije govorili o ovom području u srednjem vijeku, a još više u kasnoj antici i epohi klasičane civilizacije ili čak u protohistoriji su vrlo rijetki. To znači da su pisani izvori fragmentarno upotrebljivi za sistematsko proučavanje (samo na osnovu pisane izvorne građe) predosmanske prošlosti koja bi govorila o kontinuitetu naseljenosti na sarajevskom polju. Radi toga smo za takva istraživanja najvećim dijelom prepušteni na ostatke materijalne kulture. Ali u slučaju arheoloških istraživanja krajnjeg istoka sarajevskog područja teško se može govoriti o sistematskom istraživanju koje se obavljalo do danas, iako samo područje pruža obilje materijala za takva istraživanja i bacanje novog svjetla na sliku prapovijesne i antičke prošlosti sarajevskog područja. Sve se svelo uglavnom na čitav niz slučajnih nalaza, koji su pronalaženi prilikom urbanizacije Sarajeva.

Postojanje kontinuiteta smještaja naselja i sahranjivanja na prostoru Starog Grada od prapovijesti do danas, iako je to jasan pokazatelj dugovječnosti prisustva ljudskih naselja na navedenom prostoru, ustvari predstavlja teškoću u istraživanju prapovijesnih i antičkih slojeva. Ostaci srednjovjekovlja su dosta brojni i vidljivi, i kao po pravilu nalaze se na slojevima iz prapovijesti, protohistorije, epohe klasične civilizacije i kasne antike. Tako su uslijed izučavanja srednjovjekovnog sadržaja, ti stratumi zanemarivani, uzgred posmatrani ili čak u većoj ili manjoj mjeri i ruinirani. Faktor urbanizacije, intenzivan na ovom prostoru od sredine XV st., bez obzira da li je urbanizacija vođena planski ili stihijski (u vidu divlje gradnje) imao je vrlo štetne efekte na nalazišta, tako da je danas veći dio i sunčanih padina Starog Grada i obronaka Trebevića koje se spuštaju prema Miljacki, a na kojima bi sa punim pravom mogli pretpostaviti postojanje prapovijesnih nalazišta u potpunosti urbaniziran. I uslijed urbanizacije veliki dio arheološkog materijala je nepovratno propao. Čak se i dvije evidentirane prapovijesne gradine **Fortica** i **Gradac-Bistrik** nalaze unutar urbanog područja i pošto u ranijim decenijima uopće nisu sistematski istražene moraće se što se tiče ove dvije gradine nažalost zadovoljiti konstatacijom o maloj vjerovatnoći da iz ovih nalazišta izvučemo nove podatke.

Sažetak

Studija predstavlja najcjelovitiji dosadašnji pokušaj rekonstrukcije prapovijesne i antičke prošlosti prostora sarajevske općine Stari Grad i njenih gravitacionih područja, kroz arheološke, topografske, etnološke i historijske izvore. Ukazuje se na paradoks da je upravo područje iz kojeg se razvilo moderno Sarajevo jedno od najslabije arheološki istraženih dijelova Bosne i Hercegovine. Analizirani su nalazi i lokaliteti od paleolitika do kasne antike, sa posebnim naglaskom na mrežu prapovijesnih gradina koje su činile odbrambeno-naseobinski sistem na obroncima Miljacke i Trebevića. Posebno su istaknuti lokaliteti Fortica, Gradac-Hodidjed, Obhođa, Močila, Bastion, Faletići i Goropeč, koji svjedoče o kontinuitetu života od eneolitika, preko brončanog i željeznog doba, sve do rimskog i ranosrednjovjekovnog perioda. Analiza pokazuje da je ovaj prostor bio primjer izuzetno gustog naseljavanja, s razgranatom mrežom utvrda koje su kontrolirale prilaze sarajevskom polju i komunikacije prema Palama, Crepoljskom i Ozrenu. Posebna pažnja posvećena je gradini Fortica, gdje su pronađeni vrijedni nalazi keramike, brončanih predmeta, idola i antropomorfne plastike, što svjedoči o razvijenoj religijskoj svijesti i kulturnim vezama sa vučedolskom i butmirskom tradicijom. Gradina Gradac-Hodidjed, pak, pokazuje materijalni kontinuitet kroz više faza brončanog i željeznog doba. U radu se prepoznaje i veza između prapovijesnih gradina i kasnijih srednjovjekovnih utvrda (Fortica, Hodidjed, Bijela tabija), što potvrđuje dugotrajan kontinuitet naseljenosti. Urbanizacija, posebno od sredine XV stoljeća, izazvala je ogromna oštećenja slojeva, ali i trajno prisustvo starijih struktura u kasnijim građevinama. Zaključuje se da je prostor Starog Grada bio jedno od najvažnijih mikroregionalnih središta u prapovijesti sarajevskog polja, s iznimnim potencijalom za buduća arheološka istraživanja.

Ključne riječi : Stari Grad Sarajevo, prapovijest, antika, gradine, Fortica, Hodidjed, Obhođa, Močila, Brončano doba, Željezno doba, kontinuitet naseljenosti, arheologija Sarajeva.

Uvodna razmatranja

Historija Starog Grada Sarajeva, premda bogata i slojevita, ostala je dugo izvan fokusa arheološke znanosti. Dok su Butmir i Ilidža odavno ušli u klasične arheološke atlase, istočni dijelovi Sarajeva — kolijevka urbanog razvoja — ostali su gotovo netaknuti. Pisani izvori ne daju jasnu sliku o ovom prostoru prije osmanskog perioda; stoga se glavni oslonac nalazi u materijalnim tragovima. Studija polazi od konstatacije da kontinuitet ljudskog prisustva na prostoru Starog Grada, iako nesumnjiv, danas otežava istraživanje ranijih slojeva. Urbanizacija, preklapanje perioda (od prapovijesti do modernog doba) i sekundarna upotreba antičkog materijala u kasnijim građevinama otežavaju stratigrafsko čitanje prostora. Pregled ranijih istraživanja (Ćurčić, Truhelka, Fiala, Sergejevski, Fekeža) otkriva fragmentarnost i nedostatak sistematičnosti. Iako je Stari Grad bio neposredni susjed butmirske kulture, on se u naučnoj literaturi pojavljuje tek marginalno. Rad detaljno analizira i starogradske gradinske lokalitete, od kojih mnogi pokazuju planski raspored i međusobnu vizualnu komunikaciju — od Fortice na Ravnim Bakijama do Gradca-Hodidjeda na istočnim obroncima sve do glavne, najdugovječnije i najveće metalnodobne „sarajevske“ naseobine na arealu Debelo Brdo – Soukbunar – Zlatište – Kovačići - Skenderija.[1] Ova mreža naselja jasno pokazuje visok nivo prostornog planiranja i odbrambene logike zajednica brončanog i željeznog doba. Keramički i metalni nalazi sa Fortice i Gradca pokazuju paralelizme s vučedolskom i glasinačkom kulturom, dok antropomorfni idol s Fortice svjedoči o religijskoj simbolici domaćeg prostora i mogućem kultu zaštitnika ognjišta. Geografska konfiguracija — sjeverne osunčane padine Miljacke, spuštajuće padine i obronci Trebevića, obilje izvora, potoka i rječica, i dominacija nad komunikacijama — učinile su ovaj prostor idealnim za formiranje gradinskih naselja. Ova studija želi pokazati da je prapovijesna i antička slika Sarajeva nepotpuna bez Starog Grada, koji je u prahistoriji bio važan strateški, ekonomski i kulturni centar, most između butmirske ravnice i planinskih zajednica Glasinca i Ozrena.

[1] O prapovijesnim i protohistorijskim gradinama sa prostora Starog Grada Sarajevo v. Mesihović, 2007; Mesihović, 2008.

Historijat istraživanja

Kao i u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine, historijska, arheološka i etnološka sistematska istraživanja sarajevske regije započela su uspostavom austrougarske vlasti, i formiranjem naučnih institucija, u prvom redu Zemaljskog Muzeja. Međutim kao što je već rečeno u prethodnom pasusu, prostor Starog Grada je za te rane istraživače (Ćiro Truhelka, Franjo Fiala, Karl Pač, Vaclav Radimsky) imao tek tercijarno značenje. Veća pažnja je okrenuta prema Butmiru, urbanom i upravnom središtu rimske municipalne jedinice u Lužanima i nešto udaljenijem glasinačkom području. Tek je sa slučajnim otkrivanjem velikog prapovijesnog i protohistorijskog naseobinskog kompleksa na arealu Debelo Brdo – Soukbunar – Zlatište – Kovačići - Skenderija djelomično pažnja fokusirana i na istočne dijelove sarajevskog polja i padine koje se spuštaju u njega.[2]

Generalno gledajući, skoro najveći dio nalaza iz prapovijesnog i antičkog perioda nakon završetka austro-ugarske uprave sa područja Starog Grada i Centra sveo se samo na slučajne nalaze, pronalažene uslijed urbanizacije ili prilikom rušenja starih i građenja novih objekata. Tako su neposredno pred II. svjetski rat, nađeni neki od najvažnijih nalaza iz antičkog perioda, od kojih neki predstavljaju i najstarije dosad poznate tragove pismenosti na istočnim prostorima sarajevskog polja. Obradu ovih spomenika iz epohe klasične civilizacije preuzeo je na sebe Dimitrije Sergejevski. Na osnovi činjenice da se u pojedinim srušenim religijskim objektima (izgrađenim u XVI. st.) našlo i nalaza koji potiću iz ranijih razdoblja, može se s punom sigurnošću pretpostaviti da i drugi još uvijek postojeći sarajevski objekti nastali od kraja XV. i u toku XVI. st. u sebi u vidu sekundarne ili tercijarne upotrebe posjeduju i nalaze iz prapovijesti, protohistorije, epohe klasične civilizacije, kasne antike i srednjeg vijeka.

Od 60-tih godina prošlog stoljeća u skupljanje slučajnih nalaza i letimične preglede prapovijesne i antičke baštine Starog Grada uključuju se i Zavod za zaštitu kulturnog i historijskog nasljeđa Bosne i Hercegovine i Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. U organizaciji Zavoda za zaštitu kulturnog i historijskog nasljeđe izvršeno je rekognisticiranje većine starogradskih prapovijesnih gradina i probno, sondažno istraživanje na lokalitetu Gradac-Hodidjed. Istraživanja od ovog razdoblja suočavaju se sa još jednim bitnim problemom, jer se svi istraživački projekti moraju obavljati dobrim dijelom unutar urbane i naseljene zone. A kako se sarajevsko gradsko urbano područje između 1945. i 1990. enormno proširilo (skoro za osam puta), prostor za eventualna rekognisciranja i istraživanja se sve više smanjivao. Tako da su i danas naša opažanja i mogućnosti istraživanja prilično uvjetovana i ograničena ovim faktorom i više orijentirana na rubna područja općina Stari Grad i Centar koje nije u potpunosti prekrila nagla urbanizacija nakon II. svjetskog rata. To stvara opasnost da možda pogrešno procijenimo značenje pojedinih područja istočnih dijelova Sarajeva u različitim periodima prapovijesti i antike.

Ni narodna tradicija nije ostala ravnodušna prema mnogobrojnim ostacima prapovijesnog života na prostoru oko urbanog jezgra Sarajeva. Uglavnom su gradinska naselja povezivana sa pričama o

[2] Fiala, 1889 A, 92-93; Isto, 1890, 212-220; Isto, 1891, 424-431; Isto, 1894, 107-140 ; Isto, 1895 A, 123-137; Isto, 1896, 97-107; Ćurčić, 1908, 364-365; Čović, 1976, 105-115+Tbl.I-III; Isto, 1976 A, 75, 78, 98; 193-194; Isto, 1983, 170-182; Isto, 1983 B, 390-412; Isto, 1983 C; Isto, 1987; Isto, 1987. U srednje brončano doba sa ovog naseobinskog kompleksa se datira i vrlo interesantan nalaz čiji nastanak i Z.Marić pripisuje mikensko-egejskog kulturi. Sakellarakis-Marić 1975, 153-156; Zlatište-Debelo brdo-Soukbunar će svoj dugotrajniji kontinuitet naseljenosti zadržati i u antičko doba, sve do dolaska Slavena, s tim da će u tom periodu veću važnost steći ravničarsko područje uz Miljacku (današnji centar Sarajeva). O tome v. Sergejevski 1947, 39-40
O ovom višemilenijumskog naseobinskom kompleksu i naselju u ravnici v. detaljnu analizu u Mesihović, 2025.

zakopanom blagu (što je imalo prilično negativan efekt po sama nalazišta), prokletoj Jerini, divovima, Grcima itd.

Paleolitik i neolitik

Sarajevska okolina je još od najstarijih vremena bila naseljena i već za paleolitičko doba (starije kameno doba) mogli bismo na osnovu nalaza sa susjednih područja pretpostaviti bar tranzitno prisustvo ljudi iz starijeg kamenog doba na prostoru na kojem se danas prostire Stari Grad. Na lokalitetu pećina **Bijambare** (Kamenica-Navići Ilijaš) i pripečak **Ruda Glavica** (Trnovo) evidentirani su nalazi koji se mogu dovesti na osnovu svojih tipoloških osobina i kvaliteta u vezu sa mlađim fazama starijeg kamenog doba, što sugerira da su ove pećine mogle služiti kao nastambe paleolitičkih ljudi.[3] Pošto se Bijambare nalaze na sjevernom pravcu od Starog Grada, a Ruda Glavica na južnom pravcu, sigurno je prostor Starog grada služio kao komunikacijska veza između spomenutih paleolitičkih stanica. Moguće je da su se ljudi starijeg kamenog doba zadržavali i u gustim šumama koje su prekrivale padine sa desne obale Miljacke i obronke Trebevića, loveći i sakupljajući hranu, a u riječnim nanosima i tražeći kremen koji im je bio neophodan za izradu oružja i oruđa. Ali da bismo mogli takvu pretpostavku pretočiti u tvrdnju potrebno je naći nalaza i dokaza, koji bi nedvosmisleno potvrđivali prisustvo ljudi iz starijeg kamenog doba na prostoru Starog Grada. Prirodni i zemljopisni preduvjeti za boravak čovjeka i u paleolitičko vrijeme na ovom prostoru su postojali; šume su obilovale divljači, tlo je izrazito plodno, posebno na padinama sjeverno od Miljacke, a izvora, potoka, pa i malih rječica koje se sve slivaju u Miljacku ima u tolikom broju, da se slobodno može reći da je vodeno bogatstvo Starog Grada najveće u odnosu na ostale sarajevske općine.

Mlađe kameno doba (neolitik) je donijelo višu ekonomsku i društvenu ljestvicu i novu kvalitetu života u odnosu na prethodno razdoblje. Neolitičari su svoju ekonomiku, a samim tim i svoj način života bazirali na ekstenzivnoj zemljoradnji, koja je zahtijevala ravničarske krajeve u blizini riječnih tokova ili izvora, tako da padine i obronci Starog Grada nisu bili mnogo primamljivi za njihova

[3] Malez, 1968, 159-191; Basler, 1981, 8-9; Mulaomerović, 1984, 1-10.

naselja. Zbog toga moramo konstatirati da za sada sa prostora koje gravitira Starom Gradu raspolažemo sa samo jednim lokalitetom čiji bi se nalazi mogli datirati u mlađe kameno doba. Prebivanje neolitičara je potvrđeno u **Marinkovoj pećini** kod Mokrog. Na tome lokalitetu Franjo Fiala je otkrio više ulomaka grube keramike, kremenog oruđa i odbitaka.[4] Radi velike oštećenosti, kulturnu pripadnost materijala iz Marinkove pećine je teško odrediti. Nasuprot istočnom dijelu sarajevskog područja, na drugom zapadnog kraju sarajevskog polja, razvila se jedna osebujna i snažna **butmirska neolitička kulturna grupa**, koja je davala obilježje životu u neolitiku u širem središnje bosanskom području.

[4] Fiala 1892 , 237-240.

Eneolitik, brončano i željezno doba

Kraj neolitika i početak metalnog doba su sa sobom donijeli radikalnu promjenu, i u sastavu stanovništva i u načinu života, a prostor Starog Grada sada definitivno stupa na scenu. Proces indoeuropeizacije i uvođenja metala u upotrebu sa kraja III. i poč. II. mil. p.n.e., donijeli su i korijenite promjene sa kojima je prestala i dalja egzistencija bosanskih neolitičkih kulturnih grupa. Sa odvijanjem ovih procesa je došlo i novo stanovništvo koje je govorilo indoeuropskim jezicima i dijalektima, donijelo novu ekonomiku primarno zasnovanu na stočarstvu, novo društveno uređenje koje je sada, za razliku od matrijarhalnog i matrilinearnog neolitika, fokusirano na starije muške članove roda. Indoeuropljani su donijeli sa sobom i religioznu svijest temeljenu na kultu predaka i mrtvih, što je kao posljedicu imalo i specifični posmrtni ritus, zasnovan na nekropolama sa tumulima. [5]

[5] Tumul je opći naziv za nadgobni spomenik izgrađen nasipanjem zemlje ili kamena iznad grobnice, tako da se dobije humka okrugle, rjeđe ovalne osnovice, oblika kupe ili kalote. Visina tumula može biti različita i može se kretati od malih tumula, prečnika od 2-3 metra i visine do 1/2 metra, pa do velikih , sa prečnikom od oko 100 metara i visinom do 30 metara. U našim krajevima tumuli su pretežno manjih i srednjih dimenzija, iako postoje i tumuli prećnika preko 50 metara, a visine 6-7 metara. Sama grobnica može biti različizog oblika, prost odar na zemlji, sanduk od dasaka ili kamenih ploča, čak i čitava mala kuća, ponekad jama ukopana u zemlju. Čović, 1976 A, 78.

Utvrđena naselja - gradine

Sa završetkom neolitika i ulaskom u metalno doba, dolazi i do preorijentacije smještanja stambenih objekata i uopće situiranosti naselja. Vjerojatno je ovo bilo motivirano novim društveno-ekonomskim, tehničkim uvjetima i okolnostima nastalim uslijed procesa indoeuropeizacije i korištenja metala, sa kraja III. i poč. II mil. p. n. e. koja je potresla veliko područje Euroazije. Nastupilo je vrijeme ratova, nesigurnosti i straha; neolitički svijet Evrope je bio uništen. Metalno doba je donijelo sa sobom kao najvažnije nove tekovine u načinu života : metalno oružje i korištenje konja kao strateške prednosti. Stanovništvo se sada povlači iz dolina na okolne brežuljke i padine i tamo izgrađuju nova naselja **-gradine**.[6] Od tada dolinu Miljacke opasuje čitava mreža suhozidnih gradina, a glavna se pažnja usredsređuje na pitanje zaštite prilaza u dolinu, osobito preko uvala rijeka i potoka, te klanaca preko brda i planinskih obronaka.

Na prostoru Starog Grada-Sarajevo do danas je registrirano 14 lokacija na kojima su se, bilo pouzdano nalazile, bilo da se samo pretpostavlja da su se tamo nalazile prapovijesne gradine. Ovako velika koncentracija gradina, najveća na cjelokupnom sarajevskom području, nedvojbeno ukazuje na činjenicu da je starogradski prostor u bronČano i željezno doba (period od oko XVIII. st. p. n. e. - do dolaska Rimljana - druga polovina I. st. p. n. e.). bio gušće naseljen i ispresijecan čitavim nizom manjih naselja.

Sve su gradine situirane na vrlo istaknutim brežuljcima. Gradine **Fortica, Donje Biosko, Faletići, Čavljak-Hreša i Gradac-Hodidjed** tako su smještene da u potpunosti vizualno nadziru istočne dijelove sarajevskog polja. One su skoro identično udaljene jedna od druge i kada se povežu čine polukrug koji jasno odvaja najistočnije dijelove sarajevskog polja od Crepoljskog, Vučije Luke i Sarajevskog Ozrena. A ako bi se tako zamišljenom polukrugu pridružila i gradina **Obhođa** dobio bi se nepravilni puni krug, čije orijentacione tačke čini šest spomenutih gradina, situiranih na strateški izuzetno pogodnim dominantnim brežuljcima i istaknutim stijenama (kao u slučaju gradine Gradac-Hodidjed). Ovaj zamišljeni krug šest starogradskih gradina obrubljuje kompletan prostor Starog Grada sjeverno od Miljacke. Kada se bilo na karti bilo na terenu primijeti tako uočljiva i precizna situiranost spomenutih šest starogradskih gradina, jedini zaključak koji se može nametnuti jeste da njihov raspored nije bio plod slučajnosti, nego vjerojatnije rezultat planskog rasporeda fortifikacijskih i naseobinskih mjesta s ciljem zaštite i kontrole nad istokom sarajevskog polja, ali i sigurnog prebivališta i pribježišta za skupine koje su bile orijentirane na srednji tok Miljacke. Svih šest gradina nalaze se ili u blizini izvora dosta kvalitetne slatke vode ili uz brojne tekućice koje su se spuštale niz pitome padine sve do Miljacke, čime se ispunjavao osnovni uvjet za prebivanje većih skupina ljudi. Čak i u slučaju opsade, ti izvori su, što se tiče vode, mogli zadovoljiti sve potrebe stanovništva koje bi se našlo u gradinama. Gradina Gradac-Hodidjed na istaknutom brežuljku iznad samog toka Miljacke i to neposredno pred njen izlazak iz kanjona je kontrolirala komunikacije koje su uz Miljacku vodile prema Sarajevskom polju, dok je gradina Obhođa smještena tako da svojim položajem direktno nadzire, kontrolira i štiti prijelaz u sarajevsko polje duž Miljacke. Posebno značenje Obhođa dobiva kada se uveže sa gradinom **Močila** koja se nalazila nasuprot nje, na drugoj strani Miljacke.

Poseban vid gradinskih naselja su ona koja se nalaze u kanjonu Miljacke, na isturenim stijenama. U prvom redu tu dolazi u obzir gradina **Bastion** na **Da Rivi**. Za ovu gradinu teško bi se moglo govoriti da je bila stalna naseobina. To je bila manja utvrđena tačka koja je trebalo da štiti dobru

[6] Pod terminom gradina su se obuhvatala prahistorijska i protohistorijska naselja ili samo objekti koji su se nalazili na istaknutim geografskim položajima i sa fortifikacijskim sistemom izgrađenim od čvrstog materijala. Čović, 1965, 29-30.

stratešku poziciju. Zajedno sa gradinama Obhođa i Močila, gradina Bastion bila je tako situirana da je činila istočnu kapiju sarajevskog polja u pravom smislu.

Na južnoj strani prostora Starog grada (prostor obronaka Trebevića) nalazila se, bar koliko do danas znamo, uz Močila (ako je na njoj postojala gradina) još i gradina Gradac-Bistrik. Zanimljivo je da se sve prapovijesne gradine na prostoru Starog Grada, izuzev Bistričke gradine i možda Močila, nalaze na desnoj obali Miljacke, na "sunčanim" padinama koje se polako bez velikog nagiba spuštaju u dolinu Miljacke. Znatno veći broj gradina koje su se nalazile na sjevernoj strani se može objasniti i time da je prilaz sa sjevera u sarajevsko polje znatno lakši, nego preko planine Trebević. Nasuprot osunčanog sjevernog dijela Starog Grada, predio južno od Miljacke ustvari predstavlja obronke i podnožje Trebevića i nalazi se u sjeni planinskih vrhova. Samim tim su i sjeverne padine bile i pristupačnije i pogodnije za prebivanje ljudi brončanog i željeznog doba i situiranje njihovih naselja. Ta disproporcija samo u broju gradinskih naselja između dijelova Staroga Grada južno i sjeverno do Miljacke navodi na pomisao da su sjeverne padine (današnji Kovači, Vratnik, Mihrivode, Faletići, Sedrenik,) u prapovijesti bile znatno gušće naseljene, nego njima nasuprot obronci Trebevića koji se spuštaju u kotlinu Miljacke (današnji Bistrik, Hrid-Jarčedoli, Mahmutovac). Širokača, bar njeni zapadni dijelovi su bili naslonjeni na veliki naseobinski kompleks **Zlatište-Debelo brdo-Soukbunar**, pa bi se moglo pretpostaviti da su bili više od navedenih južnih dijelova Staroga Grada u dometu prisustva, prapovijesnih i protohistorijskih zajednica.

Potrebno je razjasniti da li su ove starogradske gradine služile samo kao fortifikacijski objekti i eventualni refugij u slučaju opasnosti, ili i za trajnije naseljavanje. Iz primjera gradine **Kokorevac-Nahorevo** (u neposrednom susjedstvu sjevernih starogradskih gradina) gdje su otkriveni dokazi o postojanju jama s hrpama kamenja koje su služile kao zemunice, odnosno stambeni objekti za prapovijesne stanovnike Nahoreva, sigurno je da su bar neke starogradske gradine (one veće i sa pristupačnijom padinom gdje bi se moglo smjestiti podgrađe) služile i kao mjesta trajnijeg prebivanja. U tim slučajevima gradine su služile i kao neka vrsta protoakropolja, utvrde i refugija za populaciju u gradinskom podgrađu, a u nekim slučajevima kao na Fortici dio populacije je sigurno živio i u prostoru unutar gradine. Naravno nijedna metalnodobna zajednica, za razliku od svojih neolitičkih prethodnika, se nije smjela usuditi da u izboru mjesta svoga prebivanja zanemari i njegove strategijske i obrambene mogućnosti, pa je zato i vrlo lako objasniti činjenicu da se sve gradine nalaze i na mjestima koja imaju visoku strategijsku vrijednost. Samim tim bilo bi pogrešno zaključiti, kao što je to uradio Ćurčić da sarajevske gradine *"nisu bile podesne za trajno nastanjivanje"* i da su služile kao straže, refugiji, ili samo kao fortifikacijski objekti, za stanovništvo koje je primarno prebivalo u dolini Miljacke. [7] Nasuprot Ćurčićevom mišljenju, moramo konstatovati da nije nađen ni jedan nalaz koji bi se mogao datirati bilo u brončano bilo u željezno doba iz istočnog dijela doline Miljacke što bi bilo teško očekivati da su kojim slučajem postojala trajna naselja uz Miljacku, dok okolne padine i obronci prosto obiluju svjedočanstvima o životu brončanodobnih i željeznodobnih zajednica.

Uostalom sarajevsko polje na svojim istočnim dijelovima je dosta usko i Miljacka se, sve do kraja XIX. st., kada je reguliran njen tok, znala često izliti iz svoga korita i poplaviti veći dio ravnice na tom dijelu nanoseći veliku štetu, što je bio bitan destimulirajući faktor za prapovijesne ljude da svoja trajna naselja situiraju u dolini. Sljedeći faktor koji govori suprotno tezi o trajnim naseljima u dolini a gradinama kao privremeno i ad-hoc naseljenim prostorima leži u brojnosti gradina. Ako se konstatuje na jednom relativno malom prostoru od Lapišnice na istoku do na zapadu Koševskog potoka iznimno veliki broj gradina, onda je jasno da je taj veliki broj morao biti posljedica znatne, u

[7] Ćurčić, 1908, 368.

brojčanom smislu, populacije koja je živjela u istočnom dijelu Sarajeva. Da je kojim slučajem ta brojna populacija stalno prebivala u dolini, ona je za sobom neminovno morala ostaviti tragove. A i danas najveći dio stanovništva Starog Grada-Sarajevo ima svoje stambene objekte na padinama i obroncima, a ne u samoj dolini (***čaršiji).*** Samim tim stojimo na stajalištu da su starogradske gradine, bar neke od njih, služile i kao mjesta stalnog prebivanja sa stambenim objektima situiranim unutar nje. Moguće je da su neke gradine na okolnim padinama imale i svoje podgrađe (kao što je slučaj sa naseljem Zlatište-Debelo-brdo-Soukbunar, gdje se podgrađe nalazilo na Soukbunaru i prema Kovačićima i Skenderiji) u kojem bi živio dio stanovništva ili u nekim slučajevima i kompletno stanovništvo koje je gravitiralo toj gradini. Naravno neke gradine, u prvom redu Bastion (na kojem se ako se nalazila gradina ona je morala biti vrlo mala), a možda i Bistrička gradina i Obhođa, služile su ipak samo kao strategijsko-fortifikacijski objekti.

Do sada su registrirane sljedeće gradine:

1. **Gradac, Bistrik** se nalazi južno od rijeke Miljacke na obroncima Trebevića, koji se već prilično spuštaju u kotlinu i to na jednom od brežuljaka koji dominiraju nad mjestom gdje Bistrički potok ulazi sa trebevičkih padina u uvalu, i jedna je od dvije starogradske gradina koje se nalaze južno od Miljacke. Ova gradina je samo površno ispitana, uslijed činjenice da je već početkom XX. st. bila prilično oštećena, a njeni tragovi zatrti, dok je danas ovo područje uklopljeno u urbani dio Starog Grada. Jedino je Vejsil Ćurčić u prvoj deceniji izvršio rekognosticiranje i manja sondažna ispitivanja na Bistričkoj gradini. Po Ćurčiću, ova gradina je zbog geomorfoloških karakteristika mjesta na kojem se nalazila bila nepodesna za trajno nastanjivanje.[8] Bistrička gradina je bila jedna relativno malena utvrda, koja primarno nije bila namijenjena za stalno stanovanje nego je bila strategijski objekt koji je čuvao uvalu Bistričkog potoka, puta kojim se najlakše moglo sa Trebevića uči u dolinu Miljacke.[9] Neželjeni "posjetioci" su mogli vrlo lako samo odronjavanjem kamena sa utvrde da budu potpuno onemogućeni da niz Bistrički potok prodru u sarajevsko polje. Iako je glavna uloga ove gradine nesumnjivo bila strategijsko-fortifikacijskog karaktera da čuva uvalu Bistričkog potoka, ipak zbog nalaza ostataka prapovijesne keramike, moglo bi se pretpostaviti da je pored svoje osnovne namjene, ova gradina zadovoljavala i druge potrebe lokalnog stanovništva prapovijesnog Bistrika, kao što bi bilo privremeno ili trajnije prebivanje. Kada govorimo o kronologiji ove gradine, zbog njene neistraženosti, jedino možemo reći da je ona pripadala metalnom razdoblju, dok je vrlo teško odrediti njenu precizniju dataciju. Jedino ju je Ćurčić, okvirno datirao u brončano doba.[10]

2. **Močila (gradina)**, Druga starogradska gradina koja je bila situirana južno od Miljacke bila je ona na Močilima. Tu na malom zaravnku, koji se uzdiže nad samom lijevom obalom Miljacke, vjerojatno se nalazila gradina, ali su njeni tragovi, više nego i u slučaju Bistričke gradine zameteni. Gradinu Močila bi mogli zbog željeznodobne nekropole, koja se nalazi na tom mjestu datirati u željezno doba i to u njegovu stariju fazu.

3. **Obhođa-Hreša**, Nasuprot gradini Močila, sa druge strane Miljacke, na najvišem brežuljku grebena koji se spušta prema Miljacki i rječicama Mošćanici i Lapišnici nalazila se gradina, i vjerojatno je sa gradinom Močila zajedno činila naseobinski i fortifikacijski kompleks kojim se zatvarao ulaz u sarajevsko polje. Na vrhu tog brežuljka se inače nalazi, poput odrezanog čunja, jedna mala zaravan eliptičnog oblika veličine 29 x 22 metra, na kojoj se nalazila gradina Obhođa. Pristup gradini sa južne i zapadne strane je zbog izrazite strmine skoro nemoguć, dok su sa istočne i sjeverne strane, gdje je pristup bio moguć, bila iskopana dva velika jarka i jedan nasip, čiji su ostaci

[8] Ćurčić, 1908, 365.

[9] Ćurčić, 1908, 365.

[10] Ćurčić, 1908, 365.

još uvijek vidljivi. Jarci i nasip se protežu u polukrugu te se obaraju sa zapadne strane strmim obronkom. Jarak okrenut prema vanjskoj strani je bio veoma dubok, na nekim mjestima do tri metra, dok je onaj okrenut prema unutrašnjosti gradine dubok oko dva metra. Između dva paralelna jarka nalazi se nasip, koji je vjerojatno nastao zasipanjem zemljom koja je bila iskopavana iz jaraka. Nasip je danas visok između 1,5 do 2 metra. Vjerojatno su u vrijeme kada su izgrađeni ovi fortifikacijski objekti, njihove veličine, odnosno dubine bile veće nego što su one danas. Sama gradina nije uopće istražena, i iako je i nju Ćurčić datirao u brončano doba, zbog željeznodobne nekropole na Orlovcu i očite povezanosti sa gradinom Močila i pojedinih površinskih nalaza keramike, koji pokazuju karakteristike halštata stojimo na stajalište da i je i gradinu Obhođu potrebno datirati (i) u starije željezno doba.

4. **Bastion, Da Riva**, Na relativno malenoj i strmoj zaravni na vrhu strme stijene (skoro po 90°), koja se uzdiše sa desne strane strane Miljacke, odmah iznad ušća Mošćanice u Miljacku, se vjerojatno nalazila gradina čiji su tragovi skoro potpuno zameteni kasnijim srednjovjekovnim i osmanskim građevinama. Bastion-Da Riva, se u strateškom smislu potpuno uklapa u odbrambenu zonu sa gradinama Obhođa i Močila.

5. **Gradište, Han Bulog**, Iznad sela Han Bulog proteže se veliki brežuljkasti plato, na kome se mogu vidjeti dosta slabi tragovi građevinske djelatnosti u prapovijesti. Pristup je najlakši preko Kadinih njiva. Ovo nalazište je ostalo potpuno neispitano.

6. **Gradac, Hodidjed,** Istočnije od svih spomenutih gradina, na pola puta između Lapišnice i Mokranjske Miljacke, iznad sela Hodidjed na visini od 1096 m. nalazila se još jedna prapovijesna gradina, koja je bila od velikog značenja za historijat ljudskog naseljavanja na prostoru Starog grada u prapovijesnim razdobljima.[11] Gradac se nalazi vrlo blizu Gradišta-Han Bulog, koje je vjerojatno služilo kao predstraža za ovo veće prapovijesno naselje. Gradina Gradac se nalazi na Šiljatoj stijeni, koja izrazito nadvisuje teren koji se spušta sa južne strane prema Miljacki, a sa sjeverne u kanjon Lapišnice. Stiče se utisak da je ovo bila središnja točka čitavog područja između rijeka Miljacke, Mokranjske Miljacke, Lapišnice i platoa Hreše. Ispod samog vrha stijene nalaze se male terase na kojima je nalaženo nešto površinskog materijala i primjećuje se prapovijesni suhozid koji se polukružno-ovalno pružao sa južne, istočne i sjeverne strane. Vidljivi ostaci suhozida su široki oko 1,5 m, dok je vanjski bedem debeo 2,5 m., a sačuvana visina je 0,5. m. Rov je djelomično izrađen od nasute zemlje, a djelomično isklesan u stijenu. Na jugozapadnoj strani prema Gradištu su livade sa vrlo tankim humusnim slojem, na kojima je poredano kamenje u prave uglove. Ali oko tih «konstrukcija» nije nađeno ništa od arheološkog materijala, tako da se ne može pretpostaviti njihovo porijeklo. Sa sjeverne strane Gradca se nalazila prirodna stijena koja je dobro štitila gradinu sa sjevera. Gradac je pružao povoljne uvjete za obranu, a istovremeno je omogućavao i dobar pregled nad područjem između spomenutih rijeka. Najbolji prilaz na gradinski plato je sa južne strane.

Na Gradini Gradac-Hodidjed su izvršena sondažna iskopavanja 1981. god. pod vodstvom mr. sc. Lidije Fekeže. Istraživanja su načelno potvrdila veliko značenje gradine u kontekstu općeg pitanja o naseljenosti prapovijesnih i protohistorijskih populacija na istočnom sarajevskom području. Iskopani materijal nije objavljen i čuva se u Zavodu za zaštitu kulturno-historijskog nasljeđa Kantona Sarajevo.[12] U sondi broj 1. pronađeni su tragovi za koje je mr. sc. Lidija Fekeža pretpostavila da su ostaci neke kuće. Izrazito veliki broj keramičkog materijala pronađen je u 6 rovova –sondi i zastupljeni su sljedeći keramički oblici;

[11] Mandić, 1927, 10-11.

[12] Pogledati terenski dnevnik iskopavanja iz septembra 1981. god. Gradac-Hodidjed, registar Arheologija-Stari Grad, Zavod za zaštitu kulturno-historijskog nasljeđa Kantona Sarajevo.

a) *«atipični»* materijal, Ukupno su nađena 74 keramička fragmenta koja bismo mogli ubrojiti u ovu skupinu materijala. Iz ove grupe keramičkih ulomaka specifični su oni koji su pripadali trbušastim posudama debelih zidova, srednje veličine s blagim prijelazom sa ramena na kraći cilindrični vrat i oni koji su pripadali trakastim i jezičastim drškama. Vjerojatno ovoj grupi pripada i ulomak posude trbušastog oblika s blagim prijelazom sa ramena na vrat koji je vjerojatno bio cilindričan.[13] Ovi «atipični» fragmenti su različitih dimenzija, površine keramike su u većini slučajeva sive, rjeđe crne, smeđe (i u svjetlijim i u tamnijim nijansama), pa i crvenkaste.

b) Dijelovi bikoničnih posuda su zastupljeni sa 26 primjeraka. Karakterističan je primjerak jedne bikonične posude debelih zidova sa privjeskom (?) svjetlosmeđe boje. Na gornji konus se naslanja cilindrični vrat i taj prijelaz je dosta naglašen i oštar. Zatim imamo tip bikoničnih posuda predstavljenih privjeskom, gdje su gornji i donji konus oštro razdvojeni, a gornji konus je i sliven sa vratom posude; u ovom slučaju je vidljiv i dio trakaste drške. Oba tipa ovih posuda se javljaju paralelno i u srednjem i kasnom brončanom dobu na gradini Varvara.

c) Sačuvani obodi koničnih posuda su zaobljeni, ravni i razgrnuti. Tako su između ostalog nađeni i fragment konične posude razgrananog oboda sa kratkim cilindričnim vratom. fragment posude sa blago izvijenim obodom ka vanjskoj strani.

d) Od tipova drški u velikom broju su zastupljene trakaste drške, smještene na trbuhu suda, koje ili nadvisuju obod. Zatim imamo i tzv. kresaste drške i drške sa suženim gornjim dijelom. U manjem broju su zastupljene plastične i jezičaste drške.

e) Od tipova sudova raspolažemo sa dva oblika; sudovi u obliku cjediljke koji su zastupljeni u tri primjerka i sudovi u obliku kašike.

Ornamentalni motivi su izvedeni otiscima prsta na plastičnim trakama smještenim ispod oboda suda, snopom urezanih linija i kosim kanelurama s vanjske strane na "turban"-obodu, dok su sa unutrašnje manje naglašene. Način ukrašavanja sa kanelurama se prvi put javlja u kasno brončano doba. Pored navedenih načina izvođenja ornamentalnog motiva na keramici na nekim fragmentima primjećuju se još i trouglasta ispupčenja na samom obodu i "lažna" vrpčasta ornamentika.

Keramički predmeti su rađeni od nedovoljno pročišćene zemlje sa manjim ili većim primjesama pijeska, boja je različita, Sav raspoloživi keramički materijal možemo promatrati kao najbrojnije sačuvane ostatke materijalne kulture populacije koja je kroz određeni vremenski period, na prostoru Gradac-Hodidjed bila stalno naseljena.

Osim keramike, nađeno je i nekoliko primjeraka kućnog lijepa koji dodatno potvrđuju postojanje kuća i uopće stambenih objekata. U sklopu gradinskog naselja nađene su i životinjske kosti, i to veprov zub. Znači da je i lov u okolnim šumama predstavljao veliki rezervoar hrane, posebno na veprove kojih se i danas nalazi veliki broj u bosanskim šumama. Pronađen je i jedan neobrađeni kremen. Na gradini je pronađeno i nekoliko fragmenata glinenog posuđa i uteg od gline.

Na osnovu tipoloških i ornamentalnih karakteristika raspoloživog materijala te navedenih analogija i njihove relativne kronološke datacije, ovo je naselje egzistiralo i u toku brončanog i željeznog doba i predstavljalo je važnije naselje na sarajevskom području. U srednjem vijeku Hodidjed je izrastao u jedan od najvažnijih centara na širem području i nije nemoguće pretpostaviti da je i između prapovijesnog i srednjovjekovnog naselja, u rimskom razdoblju morao postojati kontinuitet naseljenosti.

7. **Fortica, Ravne Bakije**,[14] Ovo je jedna od najvažnijih starogradskih gradina, nalazi se nešto iznad Vratnika i potpuno je uklopljena u sadašnje urbano područje. Gradina Fortica je bila od velike važnosti za prapovijesno stanovništvo istočnih dijelova sarajevske regije. Fortica se uzdiže na dosta strmom brežuljku, pristupačnom samo sa južne strane. Nalazila se na jednom odličnom položaju koji je nadvisivao istočne dijelove sarajevskog polja, sa kojeg se pružao neometani vidik sve do naselja Zlatište-Debelo brdo-Soukbunar, a odatle se moglo lako sporazumijevati signalima i sa onim gradinama uz samu Miljacku, kao što su Močila, Obhođa i Bastion i sa udaljenijim gradinama dalje prema sjeveru. Praktično sa nje su bile vidljive sve gradine koje su bile podignute oko Sarajeva, dok se opet sama gradina Fortica nije sa svoje strane nalazila ni suviše daleko od same Miljacke, a zauzimala je i dovoljno prostora da se u nju može smjestiti brojnija populacija nego što je to bio slučaj sa već spomenutim gradinama. Sa Fortice, odnosno kompletnog područja Ravnih Bakija se pruža skoro neometan pogled veoma daleko u pravcu zapada, zahvaćajući skoro kompletno sarajevsko polje i dalje prema Olovu, Visokom i Zenici, a mogu se vidjeti i zapadne strane planine Vranica.

Zemljopisno gledano, Ravne Bakije gdje se nalazi Fortica, isto kao i u slučaju gradine Obhođa, naliči odrezanom čunju, samo znatno većih promjera. Ova brežuljkasta zaravan je sa istočne, sjeverne i južne strane prilično strmenita, skoro sa okomitim stranama, dok je sa južne strane okrenute prema dolini Miljacke prilaz gradini Fortica bio znatno pristupačniji, te je za razliku od ostalih strana gradina u polukrugu jug-jugozapad bila zaštićena suhozidnim bedemom. Zaravan na vrhu je 31 m duga i 20 široka, ali suhozid je zahvaćao ne samo zaravan nego i dobar dio južne padine tako da je gradina bila znatno veća nego što bismo to mogli zaključiti samo promatranjem zaravni na vrhu. Zanimljivo je da je ovaj pojas bio većim dijelom pokriven slojem humusa (posebno na zaravni i na dijelu južne padine). Taj maleni južni dio padine prekriven nešto debljim slojem humusa je bio i jedini nešto više istraženi dio gradine Fortica. Prilikom iskopavanja pronađeni su ostaci suhozida. Iskopavanja na Fortici, ali dosta površna izvedena su 1896. god., vezano sa istraživanjima na Debelom Brdu i ponovo je tek 1908. god. sondažno istraživanje izvršio Ćurčić. Međutim i tako siromašna istraživanja su na svjetlo dna iznijela izvanredno zanimljive nalaze i otkrića. Na samom području unutar gradine nađen je veliki broj keramičkih fragmenata,[15] Značajni nalazi pripadaju pokretnom materijalu i uglavnom se radi o keramici od koje je pronađeno :

a) Čitava posuda (pehar) oblika vrča sa jednom ručkom, i presvučen crnom grafitnom bojom. Tijelo posude je prilično široko, a ručica je u obliku pravilnog kruga sa širokom linijom dodira tijelom posude. Promjer vrata posude je prilično širok i vjerojatnije je da je posuda služila za odlaganje čvršćih materija, možda žitarica i plodova, a ne tekućina. Na posudi nisu primijećene nikakve naznake postojanja ornamenata.

b) Maleno sito od gline, isto sačuvano u cjelini.

c) Čitava mala zdjelica sa šiljastom drškom, koja nadvisuje rub.

Osim ovih u cijelosti sačuvanih keramičkih posuda, pronađen je i veliki broj drugih ostataka prapovijesne keramike.

d) Na Fortici su nađena i dva keramička fragmenta, dijelova šolja i lonaca. Ovi fragmenti potiču od bikoničnih vaza sa visokim vratom i jednim ili dvije drške i od lonaca sličnog oblika i u pogledu modelacije dijele se u dvije osnovne varijante

1-sa posebno profiliranim ramenom, odnosno sa veoma kratkim gornjim konusom,

[14] Ćurčić, 1908, 375 – 378.

[15] Ćurčić, 1908, 375.

2- i varijantu kod koje je gornji konus sliven sa visokim vratom.[16]

e) Od keramike su na Fortici pronađeni i fragmenti zdjele sa proširenim zaravnjenim obodom, ukrašene dosta grubim nizovima paralelnih ureza.

f) Među mnogim keramičkim fragmentima, mogu se prepoznati i oni koji pripadaju drškama sa širokom bazom, koje se prema vrhu sužavaju i prelaze u duži ili kraći perforirani produžetak, i koji mogu da nadvisuju obod suda.

g) Pronađen je i fragment bikonične šolje sa visokom drškom, čiji je otvor pregrađen na dva dijela ("ansa bifora") .

h) Metalnih dugmadi se našao relativno maleni broj, i svi su oni izuzev jednog konkavno-konveksni.

Dio keramike na Fortici odaje tehniku izvođenja ornamenta karakterističnu za vučedolsku kulturu, i po svojim oblicima pokazuje analogije sa tehnikom izvođenja ornamenta na jednom dijelu pronađenog keramičkog materijala iz gradina Alihodže kod Travnika (faza B), Debelog Brda i Kotorca.[17] Ako bismo na osnovu ove činjenice mogli izvlačiti zaključke koji se odnose na kulturnu i etničku sadržinu populacije koja je živjela na Fortici, onda bismo mogli tvrditi da je kulturna osnovica bila izvorno vučedolskog karaktera. Inače kada se govori o ukrašavanju keramike, bar onog dijela koji nam je poznat, nisu primijećeni tragovi bilo kakvog nacrtanog, urezanog ili udubljenog ornamenta. Imamo samo jedan fragment noge vaze koji je ukrašen sa sedam koncentričnih krugova i jednim redom urezanih zareza, ali on vjerojatno ne pripada prapovijesnim razdobljima nego naseobini iz srednjeg vijeka.[18]

Ipak najzanimljiviji nalaz sa gradine Fortica na Ravnim Bakijama je primjerak antropomorfne plastike.

f) Među mnogobrojnim tragovima prisustva zajednice na prostoru gradine, pronađen je i jedan fragment idola, izrađenog od tvrde gline, kojom inače obiluje okolno područje.[19] Iz ostataka idola vidljivo je da je bio dobro pečen. Nažalost idol nije sačuvan u cijelosti, nego raspolažemo samo sa njegovim torzom Na osnovu onoga što je sačuvano možemo konstatirati sljedeće: da je bio sasvim prosto izrađen, ruke su mu označene jedva vidljivim kvrgama, a od vrata se vidi samo mali donji dio, oblik trupa je relativno spljošten i okruglast, i na samom trupu se ne ocrtavaju eventualni tragovi ženskih grudi. Sačuvani trup je dug 6 cm, a najveća širina preko prsa iznosi 4 cm, Dno zauzima površinu od 6 cm2, i ravno je podrezano, čineći skoro glatku osnovu, iz čega bismo mogli zaključiti da se sam glineni idol sastojao od trupa i malih naznaka ruku i glave, koja nažalost nisu sačuvana. Na dnu, i to u središtu njegovog promjera se primjećuje jedno udubljenje od 12 mm dubine i 8 mm širine, koje je imalo svrhu da se u njega natakne štap na kojem bi onda stajao idol. Moguće je da bi onda štap na kojem se nalazio zakačen idol bio posađen u zemlju ispred kuće ili ognjišta kao neka vrsta zaštitnika domaćinstva, porodice ili roda. Iz činjenice da je napravljen od ilovače, da ne posjeduje neke velike umjetničke i izražajne kvalitete i da je vjerojatno imao ulogu nekog kućnog božanstva možda bismo mogli smatrati da je ovaj oblik glinenog idola bio u upotrebi ne samo među stanovništvom orijentiranom na gradinu Fortica, nego i među susjednim zajednicama.

---

[16] Čović, 1965, 78-79.

[17] Čović, 1965, 72-73.

[18] Čurčić, 1908, 377.

[19] Čurčić, 1908, 377.

Samo na osnovu promatranja ostatka ove ljudske figure, iako nema naznaka postojanja izraženijih atributa žene i plodnosti, ne bismo mogli da apsolutno utvrdimo da li je idol pripadao muškim ili ženskim božanstvima. Ipak nedostatak ovih ženskih atributa možda nam sugerira da je ovaj idol ipak "prošao" kroz transformaciju iz matrijarhata u društvo sa dominantnom muškom ulogom. Vjerojatnije bismo ovaj idol, u slučaju da je bio vezan za kuću ili ognjište kao neku vrsta božanstva zaštitnika kuće, mogli povezati sa kultom zaštitnika kućnog domaćinstva.

I na Debelom Brdu je isto pronađena još jedna oštećena statueta.[20] Da li ova plastika, od koje imamo samo ova dva nalaza, vuče svoje porijeklo iz butmirske plastike ili stoji kao zaseban vid izražaja religiozne i umjetničke svijesti metalnodobnih stanovnika koji su živjeli na prostoru Sarajeva, zbog nedovoljnog broja dokaza za sada ne možemo govoriti. Vjerojatno će nova i kompleksnija istraživanja, a koja bi posebnu pažnju usmjerila na proučavanje antropomorfne plastike sa prostora sarajevske regije, mogla dati odgovor i na gore postavljeno pitanje.

g) Na Fortici je pronađen i jedan broj oruđa izrađenih od kostiju životinja. Od ovakvih oruđa najčešće susrećemo šila : dva šila od metakarpalne kosti, šilo od srnećeg roga, tanko šilo izrađeno od cjevanice.

Pored šila od koštanog oruđa na Fortici otkrivena je još trouglasta, lijepo uglačana kost i tri rađena fragmenta jelenjih rogova.

i) Brončani predmeti su relativno rijetki i pripadaju grupi svakodnevnog oružja i oruđa koji su bili u čestoj upotrebi u naselju. Tako imamo krivi nož sa dvije oštrice 21, 5 cm dug i 18 mm širok. Na jednoj strani je svršavao u šiljak, dok je na drugom kraju bio više zaokružen.

Pored brončano noža nađeno je nadalje : tanko brončano četverokutno dlijeto, jedna šivaća igla, u čijim ušicama je obješena brončana halka i jedan široki (15 mm) zubast kolut od lima.

j) U prapovijesnim slojevima na Fortici pronađeno je i nešto životinjskih kostiju, i to od domaćih životinja kao što je pas koji je upotrebljavan i u lovu i od kojeg su sačuvane kosti glave, i od divljih životinja čije je meso upotrebljavano za ishranu i izradu oruđa. To djelomično govori i o navikama u ishrani stanovnika Fortice, jer su među životinjskim kostima pronađeni prepolovljeni očnjak pećinskog medvjeda i veliki sječnjak vepra. Po tome možemo pretpostaviti da je i lov u okolnim šumskim područjima predstavljao značajan izvor hrane za stanovnike gradine na Ravnim Bakijama. Izgleda da su prehrambene navike stanovnika Fortice bile slične ili iste sa onim stanovnika gradine Gradac-Hodidjed. Zbog nalaza keramike, fragmenata glinenog posuđa, i ostataka kostiju životinja možemo tvrditi da se na Ravnim Bakijama nalazilo naselja koje nije imalo samo strategijsko-fortifikacijski karakter ili je služilo samo kao refugij, već je bilo mjesto trajnijeg nastanjivanja i vjerojatno su se tu nalazili i stambeni objekti i građevine koje u svojoj primarnoj namjeni nisu služile za stanovanje, nego za neke druge namjene kao npr. za religijske potrebe. Svi nađeni predmeti sa Fortice, izuzev idola, su analogni sa predmetima nađenim u naselju Zlatište-Debelo brdo-Soukbunar od kojega je Fortica udaljena nekih sat i po vremena normalnog hoda, pa bismo iz toga mogli zaključiti da je populacija koja je živjela na Fortici bila ista u kulturnom pogledu sa onom sa Debelog brda, i da je činila jedinstvenu zajednicu sa njom.

Zbog najstarijih keramičkih nalaza sa gradine koji pripadaju Vučedolskoj kulturi, a i zbog idola i njegove eventualne veze sa dosta prisutnom plastikom Butmira mogli bismo pomišljati na brončano doba kao primarno za postojanje Fortice, i susjednih gradina, Osnivanje naselja na Fortici je tako moralo biti dosta ranog datuma, o čemu dovoljno govori i pronađeni keramički materijal. [21] Vaze sa

[20] Dimitrijević 1979, 310.

[21] Čović 1965, 74.

visokim vratom i jednom ili dvije drške, kao i lonci sličnog oblika, od kojih potiču keramički fragmenti sa Fortice spomenuti pod **d)** karakteristični su za srednje i kasno brončano doba, a oblik zdjela opisanih pod **e)** se javlja u srednjem brončanom dobu, a traje i kasnije. Trbušasti pehar opisan pod **a),** je karakteristična forma iz mlađih faza brončanog doba, kao uostalom i najveći dio do sada pronađenog keramičkog materijala.[22] Na fragmentu bikonične šolje opisane pod **d)** uočavaju se kose kanelure na ramenu koje predstavljaju utjecaj kulture "žarnih polja". Gradina Fortica vjerojatno nastala krajem eneolitika, možda kao naselje nosilaca Vučedolske kulture koji su prodrli u središnju Bosnu. Njeno postojanje se može pratiti i kroz srednje i kasno brončano doba, i to kao jednog od važnijih naselja na sarajevskom području. Sada se postavlja pitanje da li je gradina svoj život produžila i u narednom, željeznodobnom periodu, iako je po Ćurčiću gradina postojala samo u brončanom dobu, dok u željeznom dobu tu nema više nikakve naseobine.[23] Slično mišljenje ima i Čović koji postojanje gradinskog naselja Fortice smješta u srednje i kasno brončano doba. Međutim Ćurčićeva i Čovićeva tvrdnja po kome je gradina na Fortici bila naseljena samo u brončanom dobu se ipak relativizira kad se uzme u obzir nalaz željeznog koplja nađen na Faletićima u blizini gradine na Ravnim Bakijama. Tezu po kojoj je gradina na Fortici nastavila svoj život i u toku željeznog doba, dodatno potkrepljuje činjenica da dio keramike, istina u nešto manjem kvantitetu opet sa svoje strane odaje karakteristike i utjecaje starije željeznodobne kulture Glasinca. Time možemo egzistenciju gradine Fortice, u ovom i onom obliku, utvrditi u periodu od više od hiljadu godina života od eneolitika do zaključno sa halštatom. Za sada se ne raspolaže ni sa jednim nalazom koji bi se mogao datirati u mlađi željezni period. Tek bi nova istraživanja na Fortici, koja su iskreno rečeno zbog urbanizacije ovog prostora teško izvodljiva, mogla odgovoriti na pitanje da li se kontinuitet ljudskog naselja na Fortici produžio i u toku mlađeg željeznog doba. Imajući u vidu da se i u srednjem vijeku tu nalazila utvrda, kao i narodnu tradiciju o dosta ranom prisustvu nekog drevnog naselja, što se najbolje očituje u samom imenu gradine ***Fortica*** koji datira još iz predosmanskog perioda, mogli bismo pretpostaviti da se kontinuitet ovog naselja održao u prilično dugom vremenu.

8. **Grdonj**, Na jednom od najistaknutijih brežuljaka koji se uzdižu sa sjevernih strana sarajevskog polja i koji se završava sa kupastim vrhom nalazila se vjerojatno prapovijesna nastamba. I samo ime brežuljka, koje je korumpirana izvedenica iz imenice ***grad***, iz koje su potekli i nazivi ***gradac, gradište i gradina***, kojim se uglavnom i uobičajeno u našem jeziku označavaju ostaci prapovijesnih naselja, asocira na vjerojatno postojanje prapovijesne nastambe, na ovom golom brežuljku. Ako se kojim slučajem ovdje nalazila gradina, ona bi svojim smještajem zatvarala put koji sa Crepoljskog, Vučije luke preko Bioska i Pašina brda vodi u dolinu Miljacke, a nalazila se i u blizini, ni kilometar zračne linije udaljena od gradine Fortica, a za koju je već rečeno da spada u najvažnije sarajevske gradine, pa se može činiti da je Grdonj predstavljao neku vrstu predstraže naselju na Ravnim Bakijama.

9. Gradina Donje Biosko, Nekih 1,5 sjeverno od Ravnih Bakija nalazi se još jedna prapovijesna gradina. Smještena je na krajnjem južnom stjenovitom izduženom platou koji se uzdiže nad dolinom Miljacke. Gradina je potpuno neispitana, Na osnovu uvida, kulturni slojevi izgledaju prilično erodirani,

10. **Gradina Čavljak**,[24] **Hreša**, je još jedna od neispitanih starogradskih gradina. Situirana je skoro na samoj desnoj obali Lapišnice i to na južnom dijelu koji se stjenovito ruši u dolinu. Gradina

[22] Čović, 1965, 84.

[23] Ćurčić, 1908, 368, 378.

[24] Spomenutu gradinu ne bi trebalo miješati sa istoimenim lokalitetom koji se nalazi nešto zapadnije, iznad područja sarajevskih Barica. Čavljak iznad Barica isto zauzima vrlo dobar položaj sa odličnim vizuelnim

Čavljak (n.v 1163 m), je od ostalog terena odvojena malim jarkom, i uglavnom se nalazi na dosta kamenitom tlu.

11. **Gradine Faletići**, Nekih 2 km sjeveroistočno sa lijeve strane Mošćanice, u blizini njenog rezervoara na jednoj velikoj zaklonjenoj stijeni koja se strmo pušta prema Duboku potoku, nalazi se Mala Gradina.(n.v. 1105 m). Mala Gradina je ustvari jedna stjenovita izbočina, sa čije se istočne strane nalazi put, a sa zapadne, u strmom padu, potok. Iznad Male gradine, jedno pola kilometra dalje, nalazi se Velika Gradina, situirana na nešto širem platou pokrivenom sa tankim slojem humusa i mnogo kamenja. Nažalost i ove gradine su ostale neispitane, iako neki slučajni nalazi iz njene bliže okoline, sugeriraju da bi se sistematskim istraživanjima, mogli dobiti vrijedni nalazi sa gradine Faletići. Željezno koplje pronađeno u blizini vrela Mošćanice, posredno može datirati gradinska naselja u starije željezno doba.

12. **Gradina Goropeč,** Na putu Mrkovići-Crepoljsko, sjeveroistočno iznad sela Mrkovića na visini od 1191 m. nadmorske visine, se nalazi osamljeni Goropeč sa predivnim pogledom na sarajevsku kotlinu. Na osnovu svoga topografskog položaja, može se pretpostaviti da je i ovdje postojala utvrda kao dio sistema gradinskih utvrda i naselja koje su bile smještene na brdima iznad sarajevske kotline. Najbolji prilaz Goropeču je sa sjevera i sjeveroistoka, gdje su još vidljivi ostaci dva suhozidna bedema širine 1 metra. Izuzev ostataka bedema, od površinskog arheološkog materijala nije pronađeno ništa, vjerojatno zato što je teren na kojem se nalazila gradina prilično stjenovit, pa su eventualni nalazi isprani.

13. **Meterizi, Hreša**, Opkop na ovom lokalitetu (n.v. 1091 m.) je sličan onom koji postoji na lokalitetima Gradište i Gradac-Hodidjed, pa je moguće pretpostaviti da se i na ovom samo evidentiranom lokalitetu možda nalazila gradina, povezana sa spomenuta dva gradinska naselja.

14. **Bijela Tabija**, Moguće je da se i na ovom lokalitetu na prostoru starogradskog naselja Vratnik, gdje se nalazila srednjovjekovna tvrđava, bilo prapovijesno naselje, ali je stalnom, kontinuiranom gradnjom svaki trag prapovijesnog prisustva zatrt.

Inače kada se sagleda gradinski tip naselja na cjelokupnom području grada Sarajeva, potrebno je navesti da se od ukupno 11 poznatih gradina registriranih u Arheološkom leksikonu BiH iz 1988, sedam nalazi na prostoru Starog Grada, a ostale četiri na prostoru Centar-Sarajevo. Izuzev kompleksa Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar – Kovačići - Skenderija, koji je bio najvažnije i najveće naselje na području grada Sarajeva od eneolitika do dolaska Rimljana, i koji se nalazi južno od Miljacke, ostale tri gradine sa područja općine Centar se nalaze na sjevernoj strani. Tri gradine koje se pružaju sa sjeverne strane prostora Centra, (*Kokorevac-Nahorevo, Gradac-Nahorevo i Mrkovići*)[25], kao i sve starogradske gradine sa "sunčane" strane, situirane su na padinama brežuljaka koji se spuštaju polako, skoro terasasto prema sarajevskom polju. Teren, na kojem su smještene gradine na Nahorevu i Mrkovićima, je po konfiguraciji identičan sa sjevernim dijelom Starog grada i nalazi se u blizini starogradskih gradina Fortica, Donje Biosko i Faletići, što se posebno može istaći za gradinu Mrkovići (koja se nalazi na visini od 1273 m.), i koja je bliža starogradskim gradinama na Grdonju, Biosku i Ravnim Bakijama, nego onim na Nahorevu. I tri gradine sa Centra su slično kao i u pet starogradskih gradina koje su činile polukrug, imale ulogu da štite ulaz sa sjevera u sarajevsko polje. Posebno se to odnosi na dvije gradine na Nahorevu koje su bile smještene u gornjem toku Koševskog potoka, i to tako da se svaka nalazila na drugoj strani od toka potoka. One su imale za zadatak nadziranje i eventualno zaprečivanje nepoželjnog ulaska uz Koševski potok do Miljacke, i

pogledom na sarajevsko polje, nadasve na njegov istočni i središnji dio, i nije nemoguće pretpostaviti da je i ovaj lokalitet služio za prebivanje ili logoravanje ljudi iz metalnih doba, odnosno kao gradina.

[25] Ćurčić, 1908, 367-368.

samim tim izbijanje pred samo podgrađe kompleksa Zlatište-Debelo brdo-Soukbunar i u srce sarajevskog polja. Velika koncentracija gradina na sjevernim padinama Starog Grada i dijela Centra jasno ukazuje koji su to tereni u sarajevskoj regiji bili najprivlačniji ljudima brončanog i željeznog doba, prilikom smještanja svojih naselja. To bi bili vrhovi i padine dominantnih brežuljaka sa kojih se može imati što je moguće veća vizualna kontrola okolnog područja i koje mogu svojim položajem da pruže efikasnu obranu i da odolijevaju dugotrajnijoj opsadi, ali koji opet nisu ni suviše visoki, nepristupačni niti izolirani. I naseobinski kompleks Zlatište (768. m. vis.)-Debelo brdo (746. m. vis.)-Soukbunar, uključujući i gradinu i podgrađa, iako se nalazi na mjestu koje je krajnji prirodni zapadni duguljasti usječak planine Trebević u sarajevsko polje, potpuno zadovoljava ove postavljene prirodne kriterije za podizanje naselja iz metalnih doba. Spomenuti kompleks pored doline Miljacke dominira i platoom Vraca, a blago nagetom ravnicom se polako spušta u dolinu Lukavice, a vidik se sa njega pruža sve do planine Igman i vrhova Bjelašnice. Uostalom i sa gradina na "sunčanoj" strani se pruža vidik sve do planina Igmana i Bjelašnice, čak se mogu jasno promatrati i dijelovi Igmana i nešto slabije i dijelovi Bjelašnice okrenuti prema sarajevskom polju. Uz ono što je već rečeno za odnos ovih gradina prema sjeveru, zoni Crepoljskom i sarajevskog Ozrena možemo samo konstatirati činjenicu o odlično postavljenoj konfiguraciji svih gradina na prostoru grada Sarajeva.

Nekropole :

Sve što je rečeno o gradinskim naseljima na prostoru grada Sarajeva, nedvosmisleno govori o primarnosti prostora Starog Grada i padinskog dijela Centra, u smještaju naselja čitave sarajevske regije. Ovako postavljeni zaključak dodatno potkrepljuje i činjenica da su jedino na prostoru Starog grada, evidentirane nekropole sa tumulima, u odnosu na cjelokupno područje koje danas administrativno obuhvata grad Sarajevo. Na prostoru Starog grada poznate su tri nekropole, od kojih se nekropola Orlovac-Hreša nalazi unutar spomenutog zamišljenog kruga šest gradina, u blizini gradine Obhođa. I nekropola Močila, iako se nalazi na lijevoj strani Miljacke, od spomenute gradine je udaljena samo par stotina metara. Jedino se nekropola Krčevine-Dovlići nalazi udaljenije, u samom kanjonu rijeke Miljacke sa njene lijeve strane, u pravcu Pala. Nekropole Močila i Orlovac-Hreša, nedaleko udaljene od gradine Obhođa i ako je postojala gradina Močila, su sigurno bile mjesta gdje su sahranjivani pripadnici one populacije kojoj su pripadale spomenute gradine.

1- **Močila (nekropola)**, Na zaravni gdje bi se nalazila gradina Močila postoji više tumula, koji bi se mogli, datirati u starije željezno doba.[26] Ti tumuli su već početkom posljednje decenije XIX. st. bili istraženi ali rezultati tog prekopavanja nikada nisu do sada bili objavljeni. Tumuli su niski, napravljeni od kamena i nasute zemlje. U jednom od tumula nađene su sljedeći nalazi;

a) Dvije masivne brončane narukvice, koje prema krajevima postaju sve tanje i završavaju se malim čvorovima. Zbog izrazite izlizanosti narukvica, vjerojatno su bile dugo nošene.

b) Dva brončana privjeska, na način laterne probijeni.

c) Jedna perla od četverouglastog jantara.

Nekropola Močila nesumnjivo čini jedan, krajnji zapadni ogranak glasinačke kulture starijeg željeznog doba. Vjerojatno se jedna od «glasinačkih» skupina u neko vrijeme, možda za vrijeme najvećeg procvata i ekspanzije glasinačke kulture, odvojila od svoga matičnog područja i naselila na prostorima Starog grada. Na osnovu podudarnosti masivnih brončanih narukvica sa onim sa glasinačkog područja, koje se smještaju u glasinačku fazu IVa, mogli bismo i nastanak nekropole Močila datirati u željezno doba. Time bismo dobili i jednu dataciju za nalazište i mogli bismo da tvrdimo da su i u vremenu starijeg željeznog doba najistočniji dijelovi sarajevske regije bili naseljeni.

2-**Orlovac-Hreša,** Na ogranku Velikog i Malog Orlovca, koji se kao uski greben od zaravni gdje se nalazila gradina Obhođa-Hreša spušta jugozapadnim smjerom nekoliko stotina metara nalazi se poveća nekropola sa tumulima. Ova nekropola od približno 100 tumula je «glasinačkog tipa» i vjerojatno potiče iz starijeg željeznog doba. Nikakvi istraživački projekti izuzev rekognosticiranja terena nisu bili do sada poduzeti, i moguće je da pojedine gromile i ne predstavljaju tumuli, nego samo gomile nabacanog kamenja.

3- **Krčevine, Dovlići**, Znatno dalje u jugoistočnom pravcu na jednoj zaravni u kanjonu Miljacke nalazi se nekropola sa tumulima.[27] Prilikom poljoprivrednih radova između I. i II. sv. rata, raskopan je jedan tumul i u njemu su pronađeni fragmenti keramike. Još dva vidljiva tumula su do 1992. god. bila neoštećena i neistražena.

4-**Pašino Brdo**, Na obroncima Pašinog brda (n.v cca 965 m) je evidentirano nekoliko gromila. [28]Ali izgradnja vojnih objekata na spomenutom prostoru koja je započela još u vrijeme Austro-Ugarske,

[26] Ćurčić, 1908, 365.

[27] Mazalić, 1939, 15 – 35.

[28] Ćurčić, 1908, 367.

uništila je veći broj ovih gromila. Ova nekropola je vjerojatno bila vezana sa obližnjom gradinom Fortica.

Slučajni nalazi :

1. **Velika brončana sjekira,** Početkom XX. st. Zemaljski Muzej je otkupio jednu veliku brončanu sjekiru, za čije porijeklo je poznato jedino to da *"potiče iz Sarajeva*".[29] Pošto se urbano područje Sarajeva početkom X.X st., prostiralo samo na prostoru Starog Grada i Centra, logično je pretpostaviti da je velika brončana sjekira pronađena negdje između Koševskog potoka i Lapišnice, iako ne bi trebalo isključiti ni mogućnost da je pronalazač sjekiru otkrio i van ovog područja.

Dužina sjekire iznosi 18, 5 cm, a oblik je pljosnati, oštrica je malo proširena, djelomično oštećena i poput luka zaokružena, sap eliptičan (25 x 40 mm), dok je rub na stopi malo pojačan. trijeska je od ušica na sastavku oštro odijeljena. Težina sjekire je 1140 grama, ali pošto je znatno oštećena, na mjestu gdje se nalazi oštrica (gdje je samo mali dio petice sačuvan, dok je vrh sa sredinom oštrice odbijen) težina sjekira je sigurno bila veća. Na osnovu analize jednog malog dijela sjekire, utvrđeno je da se bronca sastoji od vrlo malo kalaja i da se uslijed toga teško topi.

Skoro potpuno identična sjekira ovoj pronađena je 1890. god. na Debelom Brdu. Sjekira sa Debelog Brda je nešto većih dimenzija (20 cm duga, široka preko oštrica 10 cm, a na ušicama 5,5 cm, a teška 1205 gr.). Zbog skoro potpune podudarnosti obje sjekire su sigurno izašle iz iste radionice, koja se vjerojatno nalazila u sklopu naselja Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar. Prvospomenuta brončana sjekira, je na rubu znatno više izlizana nego što je to slučaj kod sjekire nađene na Debelom brdu, iz čega bi se moglo zaključiti da je ona bila češće korištena i to na prostorima van naselja gdje je izrađena, i to možda od stanovnika obližnjih gradina i samim tim se lako može objasniti da se ona našla van mjesta gdje je proizvedena. Za sjekiru nađenu na Debelom Brdu mogli bismo pretpostaviti da nikada nije ni izašla iz okvira naselja Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar

Sjekire ove forme pripadaju brončanoj dobi i izuzev u sarajevskoj regiji nisu više ni na jednom mjestu u BiH pronađene. Sjekire sličnog oblika pronađene su u znatno udaljenijim krajevima, u središnjoj Italiji, u Lokridi (tri primjerka nešto manjih brončanih sjekira iz Galaxydi-Lokrida, se nalaze i u Zemaljskom muzeju), Kipru, sjevernoj Albaniji, Boki Kotorskoj i Dalmaciji, čak su i na Kubanu pronađen sjekire srodnog tipa.[30] Po svemu sudeći, izgleda da je ovaj tip brončanih sjekira bio uvezen sa juga, iz mediteranske zone, negdje na prijelazu iz brončanog u željezno doba i da je onda udomaćen i među stanovništvom sarajevske regije.

2. **Željezno koplje.** U potoku u blizini izvora Crnila, uz rječicu Mošćanicu 1895. god. pronađeno je prilikom gradnje vodovoda na dubini od oko 80 cm željezno koplje. Koplje je dugo 31 cm, a najveća širina lista iznosi mu 5 cm. Gornji dio vrha koplja ukrašen je udubljenim brazdama koje se unaokolo protežu. Mjesto na kome je pronađeno koplje nalazi se u neposrednoj blizini gradine Faletići i vjerojatno potiče od stanovnika te gradine.

[29] Ćurčić, 1908, 378.

[30]Čurčić, 1908, 379-380.

Odnos prostora Starog Grada u prapovijesti prema ostalim dijelovima Sarajeva.

Iz činjenica o velikom broju gradina i nekropola koje su dosad evidentirane na prostoru Starog Grada, može se sa velikim stupnjem sigurnosti tvrditi da je u brončanom i željeznom dobu ovaj prostor i susjedno područje Centra (njegove padinske oblasti) bile jezgro naseljenosti sarajevske regije. Nesumnjivo je postojala uvezana mreža gradinskih naselja, koja je gravitirala uz naseobinski kompleks koji se pružao u zoni Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar i podgrađima prema Kovačićima i Skenderiji. Nasuprot ovim istočnim dijelovima Sarajeva, zapadniji areali na prostorima današnjih općina Novo Sarajevo, Novi Grad i Ilidža u brončanom i željeznom dobu, za razliku od neolitika, nisu bili tako privlačni za podizanje naselja. Na zapadu sarajevsko polje je znatno šire nego na svojim istočnim dijelovima i potpuno je otvoreno, sa vrlo malim mogućnostima zaštite. I samim tim nije bilo u tolikoj mjeri privlačno za podizanje naselja u brončano i željezno doba.

Ova brončanodobna i željeznodobna naseobinska mreža, sa jednog dijela današnjeg Sarajeva, nalazila se između na istoku oblasti srednjeg toka rijeke Prače, udaljene od Starog grada oko 35 km. i na zapadu gradinskih naselja na potezu od Kotorca i Žujevine preko Vrela Bosne i uz rijeku Bosnu do rječice Ljubinje, udaljenih od našeg naseobinskog kompleksa prosječno oko 16 km. Na istočnom pravcu, nešto bliže na lokalitetu Gradina, Pale iznad vrela Paljanske Miljacke pronađeno je nekoliko fragmenata prapovijesne keramike. Nažalost, prapovijesne slojeve prekrio je prilično debeli srednjovjekovni sloj, pošto se na istom mjestu nalazio srednjovjekovni utvrđeni dvorac.[31]

Srednji tok rijeke Prače je u kulturnom i etničkom pogledu sastavni dio glasinačkog područja i bio je jedno od najsnažnijih žarišta razvitka glasinačke kulture sa kontinuiranim razvitkom od eneolitika sve do kraja IV. st. p. n. e. Oblast srednjeg toka Prače je u željeznom dobu, u razdoblju VII. i VI. st. p. n. e. doživjela puni procvat, a gradina na *Ilijaku* koja je bila i najveća od svih glasinačkih gradina[32] i kneževski grobovi iz nekropola u *Ilijaku, Rajinom brdu i Mejdan-Brezju*[33] najbolji su reprezent društvenog, ekonomskog i kulturnog, pa zašto ne reći i političkog poleta ovog kraja u starije željezno doba. Ukupno je u oblasti srednjeg toka Prače, pored Ilijaka i navedenih nekropola iz kojih potiču kneževski grobovi, evidentirano još devet gradinskih naselja (*Vitez, Loznik, Miošići, Strane, Gradina Prača, Vrlazje,Mali Gradac-Golubovići, Gradac-Jarevići i Veliki Grad-Golubovići*) i 12 nekropola sa tumulima (*Podstrane, Gosinja planina, Borci-Vrlazje, Konogovo-Brezje, Brezje, Rusanovići, Rudine, Jarevići, Golubovići, Brdo-Lađevine, Raskršće-Dolovi, i Gornji Mesići*),[34] a iz još uvijek nepoznatog lokaliteta koji se smješta u okolinu samog mjesta Prače, potiče i velika ostava grčkog novca (pretpostavlja se da je bilo oko 2000 grčkih novčića) sa kraja IV. i poč. III. st. p. n. e.[35] Sve ovo ukazuje da je srednji tok

[31] Mazalić, 1939, 25-26.

[32] Fiala, 1893, 718-730; Isto 1894 A, 750-751; Benac-Čović, 1957, 7-18; Čović, 1979, 143-169; Čović, 1987; Govedarica, 1985, 15-27.

[33] Fiala, 1893, 718-730; Isto 1895, 546-547; Benac-Čović, 1957, 13; Čović, 1979, 143-169; Čović, 1987.

[34] Fiala, 1892 A, 437-438; Isto, 1893, 736 -737; Isto, 1894 A, 722-743; 748-749; 752-755; Isto, 1895, 533-538; 553-564; Isto, 1896 A 426-435; 439-442; 457; Benac –Čović, 1956, 9-25; Benac-Čović, 1957, 7,10,23; Čović, 1981, 108-109, 114, 127; Isto, 1983, 184, 186-187; Isto, 1983 B; Isto, 1987; Bešlagić, 1971, 251-253; Bojanovski, 1972, 71; Vego, 1981, 51-52; Govedarica, 1985, 15-27; Drechsler-Bižić, 1983, 261, 263-264.

Bešlagić, Bojanovski i Vego su oblast rijeke Prače posmatrali i istraživali iz percepcije primarnog proučavanja srednjeg vijeka, ali pošto se jedan dio bogate srednjovjekovne baštine sa tog područja, nalazi na slojevima prahistorijskih gradina i tumula, neizbježno je bilo da se i oni u svojim radovima osvrnu i na prahistorijsko i protopovijesno razdoblje.

[35] Makanec, 1906, 109.

rijeke Prače bilo prvo na istoku u odnosu na sarajevski naseobinski kompleks, područje sa gušćom i trajnom naseljenošću i jakom kulturnom produkcijom. Ono je nesumnjivo moralo ostvarivati i određene interakcije sa populacijom naseljenom na prostoru Starog Grada i Centra.

Nasuprot kulturno i sadržinski bogatom istočnom pravcu najbližem sarajevskom naseobinskom kompleksu u brončanom i željeznom dobu, nešto gušće naseljeno područje sa zapadne strane sastojalo se o niza razbacanih gradinskih naselja, na širokom potezu od Kotorca na jugu, pa duž gornjeg toka Žujevine i Bosne sve do rječice Ljubinje. Na ovom potezu do danas je evidentirano osam gradina (*Ilinjača-Kotorac, Naklo-Vojkovići, Gradina-Blažuj, Rogoš, Gubavac-Vrelo Bosne, Grad-Svrake, Rečica, Gradac-Dvor, Lokve-Vogošća,*)[36] i tri nekropole sa tumulima (*Kotorac, Pasatina, Gomila-Krivoglavci*)[37], od kojih su posljednje dvije spomenute nekropole neistražene. Stanovništvo koje je naseljavalo ovo područje je pripadalo srednjobosanskoj kulturnoj grupi i nalazilo se na njenoj najistočnijoj periferiji, isto kao što je i populacija sa prostora starogradskih gradina predstavljala najzapadniju periferiju glasinačke kulture.

[36] Fiala, 1889, 92; Isto, 1892 B, 211-214; Radimsky, 1892, 225-226; Ćurčić, 1908, 364; Mandić, 1933, 3-4; Skarić, 1937, 22, 26; Korošec, 1940, 77-81; Korošec, 1943, 56-59; Mazalić, 1950, 409; Ferjančić, 1959, 58, Benac, 1963, 25-31; Čović, 1965, 73, 79, 84, 87-89; Isto, 1966, 9-17; Isto, 1987 A.

[37] Ćurčić, 1908, 364; Korošec, 1940, 77-81; Ferjančić, 1959, 58; Benac, 1963, 25-31; Čović, 1965, 73, 79, 84; Isto, 1966, 9-17.

O kulturološkim, etničkim i narodnosnim odnosima na prostoru Starog Grada u prapovijesti i protohistoriji

Na osnovu studije "Prediliri, prailiri, protoiliri, Iliri" A. Benca, mogli bismo pretpostaviti da je stanovništvo koje je naseljavalo ovo područje spadalo u širem smislu u zajednice koje bi se mogle svrstati u ilirski etnički i jezički kontinuum.[38] Njegova etnička inicijalna supstanca bi se u tom slučaju nalazila u onim migracionim populacijama i etničkim, kulturnim i lingvističkim procesima koji su u eneolitiku donijeli **indoeuropske jezike i dijalekte** na ovo područje. Ipak ni raniji neindoeuropski etnički i kulturni supstrat, oličen u neolitičkim kulturama Butmira i Lisičića, nije ostao bez utjecaja na etnogenetske i kulturogenetske procese od eneolitika pa nadalje, ne samo na prostoru današnje sarajevske regije nego i kompletnog područja BiH. Jedan dio butmirske neolitičke populacije, ako bismo sudili na osnovu analogija između nalaza koji pripadaju butmirskoj kulturi i onih sa utvrđenih gradinskih naselja oko sarajevskog polja, od eneolitika pa dalje (posebno imajući u vidu veliki naseobinski kompleks Zlatište-Debelo brdo-Soukbunar) je učestvovao sa svojim kulturnim tradicijama i etničkim doprinosom u oblikovanju novih metalnodobnih kultura na širem sarajevskom području.[39] Ako je suditi po brojnim nalazima sa Debelog brda, koji pripadaju po svojoj osnovnoj provenijenciji butmirskoj kulturi, a od kojih je najinteresantniji fragment keramike ukrašen reljefnim spiralnim motivima (Kamares posude- koje su obilno zastupljene u Butmiru) naselje na Debelom brdu je egzistiralo još u neolitiku i to starijim fazama butmirske kulture, kada se već naziralo razdoblje eneolitika.[40] Uostalom Debelo brdo i njemu gravitirajući prostor je još od eneolitika bilo i mjesto raznovrsnih kulturnih, pa možda i etničkih prožimanja i preslojavanja.[41] Ne samo kompleks Debelo brdo-Zlatište-Soukbunar, nego i cjelokupno područje južne Bosne u pojasu od gradinskih naselja Varvare, na izvoru Rame, Alihodže kod Travnika pa do glasinačkog područja je u najranijim fazama bronČanog doba pokazivalo visok nivo kulturne heterogenosti, što je možda bilo i uvjetovano različitim etničkim pomjeranjima u burnim vremenima nakon dolaska indoeuropskih skupina na ovo područje. Čini se da je brdsko-planinsko područje zapadnog Balkana bilo od perifernog značenja u pružanju eneolitičkih i ranobronČanodobnih kultura indoeuropske provenijencije, tako da naseljavanje u ta područja nije imalo karakter sistematskog naseljavanja, nego tek prodiranja pojedinih skupina, otrgnutih od glavnine svoje kulturne i etničke mase. Najvjerojatnije su prve doseljeničke skupine pripadale badenskoj i kostolačkoj kulturama, od kojih je prvo spomenuta i najdublje prodrla u središnju Bosnu. Nosioci badenske kulture, preciznije rečeno skupine koje su se pojavile u gornjem toku rijeke Bosne i Lašve, odigrali su presudnu ulogu u zatiranju i prekidanju kulturnog kontinuiteta starosjedilačkih neolitičkih zajednica, kao što je butmirska. Nešto kasnije se pojavljuju skupine koje sa sobom donose kulturnu tradiciju Vučedolske kulture, ali ove skupine u područje izvorišta Bosne dolaze zaobilaznim putem, iz sjeverozapadne Bosne, preko dolina Vrbasa, Lašve i gornjeg toka Bosne. U etničkom smislu taj proces sažimanja, bolje reći apsorbiranja preživjelih neolitičkih skupina u doseljene indoevropske kulturno-etničke zajednice na kraju je u toku bronČanog doba rezultirao nastankom **Prailira**.

[38] Benac ,1964 , 59 – 73.

[39] Čurčić, 1908, 364, 371; Čović, 1965, 76-77.

[40] Čurčić, 1908, 371, 374.

[41] Čović, 1965, 72-73; 75-77.

U brončano doba stanovništvo svih sarajevskih, ne samo starogradskih brončanodobnih gradina, na osnovu svoje kulturne produkcije pripada jednoj već formiranoj kulturnoj grupi, koja bi se s obzirom na geografski položaj nalazišta mogla označiti kao "**Južnobosanska kulturna grupa brončanog doba**".[42] Izgleda da su pehari pod **a)** i drške pod **f)** opisane u dijelu gdje se govori o nalazima sa gradine Fortici, a prisutni u većini gradina južne i jugoistočne Bosne karakteristika Južnobosanske kulturne grupe brončanog doba. Kada se govori o etničkoj sadržini nosilaca ove još uvijek prilično neizdiferencirane i uopćeno predstavljene kulturne grupe, sa izvjesnom dozom vjerojatnoće bi se ona mogla definirati kao **protoilirska.**[43]

Novi podsticaj etnogetskim procesima dala je od kraja XIII. st. p. n. e., pojava na sjevernim dijelovima Bosne novog etničkog faktora, prepoznatljivog po kulturi "žarnih polja". Iako je intenzitet kulturnog pa vjerojatno i etničkog prodiranja nosilaca "žarnih polja" kako se sve više kretao prema jugu proporcionalno tome i opadao njihov kulturni utjecaj se ipak osjećao i na sarajevskom području, što je posebno evidentno na jednom keramičkom nalazu pronađenom na Fortici. Da li su i pojedine skupine koje su nosile kulturu "žarnih polja" prodrle u sarajevsko područje za sada se ne može govoriti sa sigurnošću. Dok se prisustvo nosilaca "žarnih polja" ne može preciznije identificirati na sarajevskom području izgleda da su oni uzrokovali, uslijed vjerojatno pritiska koje su sa sjevera vršili na starosjedilačke zajednice, jedno veće pomjeranje **srednjobosanske kulturne grupe kasnog brončanog doba** (oličene u gradinama Pod i Alihodže) prema jugu i jugoistoku, ka području koje je do tada bilo pod kulturnim utjecajem Južnobosanske kulturne grupe, prvenstveno ka sarajevskom polju i okolnim padinama. Ipak ovo pomjeranje jedne od bosanskih brončanodobnih kulturnih grupa i njene populacije iz središnje Bosne, što je bilo samo jedan manji segment velikog etničkog premještanja (lančane reakcije izazvane prodorima naroda "žarnih polja") nije uspjelo da u potpunosti prekrije jugoistočnu Bosnu. Pokret se vjerojatno zaustavio upravo negdje na istoku sarajevskog područja, na mjestima gdje se sarajevsko polje završavalo i dizale se klisure kanjona Miljacke, padine "sunčane" strane i Trebević. Autohtona južnobosanska kulturna grupa na prostorima u jugoistočnoj Bosni koji su joj preostali nakon završetka procesa seoba, sa protoiliskim etničkim supstratom se u kasnijem razdoblju razvila u osebujnu glasinačku kulturu starijeg željeznog doba čiji su nosioci bile moćne narodnosne zajednice Autarijata. Sa druge strane u središnjoj i Gornjoj Bosni razvila se Srednjobosanska kulturna grupa željeznog doba (isto sa populacijom koja se u širem etničkom smislu može smatrati ilirskom), čije je značenje u političkom smislu u starije željezno doba, naročito u periodu VI. – IV. st. p. n. e. bilo manje u odnosu na istočnog «glasinačkog» autarijatskog susjeda.

Sa početkom starijeg željeznog doba i završetkom i posljednjih seoba i pomjerenja stanovništva uvjetovanim kasno brončanodobnom seobom naroda "žarnih polja", veće i manje narodnosne zajednice su stabilizirale svoju unutrašnju strukturu i učvrstile na određenim prostorima. Sada je nastupilo vrijeme formiranja većih narodnosnih zajednica koje postaju prepoznatljive ne samo na osnovu svoga kulturnog izraza i materijalne građe, nego za kasnije faze željeznog doba i po imenu i podacima iz historijskih izvora. U ovom razdoblju prostor Starog Grada je predstavljao i graničnu liniju između dva kulturna područja, pa vjerojatno i narodnosnih i političkih zajednica (politija[44]). Kao što je već rečeno na istočnim područjima sarajevskog područja zaustavilo se prodiranje zajednica iz središnje Bosne i u toku čitavog starijeg željeznog doba se na tome prostoru zadržala

[42] Čović, 1965, 82.

[43] Benac-Brodar, 1958, 30-32; Čović, 1965, 82-83.

[44] Izrazom politija (Πολῖτεία) se u radu se podrazumijeva zajednica koja je izgradila vlastiti sustav upravljanja samom sobom (s funkcionalnim institucijama). Politijogeneza je proces nastajanja takve zajednice.

linija razgraničenja. Činjenica je i da se tu na prvim obroncima Trebevića i starogradskim «sunčanim» padinama završavala zemljopisna sličnost središnje Bosne sa sarajevskom regijom. Dalje na istok se pružao prilično neprohodan kanjon Miljacke i sve visočije brdsko-planinsko područje. I ekonomika dalje prema istoku je bazirana primarno na stočarstvu, dok je kod srednjobosanskih populacija pored stočarstva veliku ulogu igrala i zemljoradnja i rudarstvo. Izgleda da su tako padine Starog Grada u prapovijesti bile granica i između dva istina ne u tolikoj mjeri različita, ali ipak drugačija načina života.

Pošto tri nekropole (**Pašino brdo** još uvijek nije ispitano, a i dobar dio tumula je već uništen) sa prostora Starog Grada pripadaju tipu nekropola sa tumulima, sa nalazima koji su tipološki dosta slični onima sa glasinačkog područja, vjerojatno je skupina koja je živjela na prostoru Starog grada u starije željezno doba bila narodnosno i kulturno srodna populacijama u jugoistočnoj Bosni koje su bile nosioci glasinačke kulture starijeg željeznog doba. Međutim te skupine bi predstavljale najperiferniji zapadni ogranak glasinačke kulture, prilično udaljen od središta te kulture na glasinačkoj visoravni i dolini srednjeg toka Prače.

Autarijatske zajednice za koje se smatra da su bili nosioci glasinačke kulture i to njene sjeverne varijante, se u starijem željeznom dobu nalaze u naglom kulturnom i društveno-ekonomskom napretku.[45] Taj napredak se ogleda u svim aspektima života autarijatskih zajednica.[46] U periodu VIII st. p. n. e. kao posljedica ekonomskog i kulturnog poleta počinje da se odvija i proces unutrašnjeg društvenog i političkog preobražaja autarijatskih zajednica. On je kulminirao krajem VI. st. p. n. e. kada uslijed niza faktora, od kojih bi najvažniji bili perzijsko zaposjedanje grčko-maloazijskih gradova, čime se grčko-balkanska trgovina preorijentirala na Balkan i Zapad, i kasnije perzijsko zaposjedanje istočnih područja Balkana, dolazi do konačnog uobličavanja jedinstvenog autarijatskog političkog entiteta (ujedinjene politije). Autarijatska moć, i ranije dosta snažna, sada dobivanjem jedinstvenog političkog okvira počinje krajem VI st. p. n. e. da se izražava u vidu više ekspanzionističkih kampanja prema područjima susjednih narodnosnih zajednica. Izvori potvrđuju autarijatsko prodiranje na teritoriju Tribala, u dolini rijeke Morave[47] i ratove sa srodnim ilirskim Ardijejcima. Osvajanje dijela tribalske teritorije, i to onoga zapadnog oko Morave bilo je motivirano najviše željom da se zagospodari dijelom trgovačke rute koja je prolazila dolinama Južne i Velike Morave.[48] Izgleda da je od svih prodora, koje su Autarijati izvršili u prvoj polovici V. st. p. n. e. ovaj na istočnom pravcu bio najdublji i najefikasniji. Ratovi sa Ardijejcima su završili uspjehom i vjerojatnim potiskivanjem Ardijejaca sa graničnog područja, koji se pružao od planine Prenj, preko bjelašničkog masiva i do Maglića, Zelengore i Durmitora.[49] Ovladavanje ovim područjem, poznatim i danas kao jedan od najvećih stočarskih areala u BiH i Crnoj Gori, je za Autarijate kao prevashodno narod čija je privreda bila zasnovana na stočarstvu imalo bitan privredni efekt. Pobjeda nad Ardijejcima je imala i strateški efekt jer je protjerivanjem Ardijejaca, koji su svoje

[45] O Autarijatima više vidi; Izvori; *Ps. Scyl.* 24; Pseudo-Aristotel, 138; Agatarhid, exc. Kod Fotija fr. 59; *Nic. Dam.* fr.115J; *Diod. Syc.* III, 30, 3; XX, 19, 1; XX, 113, 3; *Strab. Geo.* VII, 5,1; VII,5,6; VII,5,7; VII,5,11; VII,5,12; *App. Ill.* 2-5; *Arr. Anab.* I,5,1-5; *Pol.* IV, 12,1; VII,42; *Just.* XV,2,1; *Ael.* 17 c 41; *Oros.* III, 23,36; *Steph.* s.v 1 V; *Ruf. fr.* fr. I, 12; *Plin. NH* IV, 35; Epigrafski spomenik, Spomenik kod Bitolja (G) spomenik 98 1948 Literatura; Papazoglu, 1969, 69-100; Isto, 1970; Čović, 1967; Zotović, 1972; Isto, 1985; Benac 1987.

[46] Čović, 1967, 115.

[47] Podatak o tribalskoj ravnici, koja je vjerovatno bila smještena na ušću zapadne u veliku Moravu vid. *Herodot*, IV, 49.

[48] *Strab. Geo.* VII, 5,11; VII, 3,13.

[49] *App. Ill.* 3; *Strab. Geo.* VII, 5,11.

središte u svojoj kontinentalnoj fazi vjerojatno imali na području kalinovačkog platoa,[50] otvoren put Autarijatima prema dolinama Morače i Zete, odnosno obalama Skadarskog jezera, gdje se odigravala živa i osebujna trgovina sa mediteranskim civilizacijama.[51] Iako izvori ne daju nikakvih vijesti, moguće je da osnovu promatranja širenja elemenata materijalne kulture svojstvenih glasinačkoj kulturi, pretpostaviti i autarijatsku infiltraciju dalje na jugoistok prema Metohiji i Južnoj Moravi, gdje su one bile nosilac ilirskog supstrata u etnogenezi dardanske narodnosne zajednice.

Za sjeverni pravac prodiranja Autarijata ne raspolažemo pisanim podacima. Eventualno bi se Apijanova genealogija u kojoj se Panonije spominje kao Autarijev sin mogla dovesti u vezu sa nekim reminiscencijama da se desila u neko davno doba i autarijatska ekspanzija prema Savi i Dunavu, području naseljenom sjevernoilirskim (panonskim) narodima.[52] U prilog sjevernom pravcu autarijatske ekspanzije govorila bi i činjenica da su se Autarijati prvi našli na udaru Kelta kada su oni prešli Dunav i Savu. O autarijatskoj ekspanziji daleko prema sjeveroistoku veže se nerazjašnjena sličnost materijalne kulture izražene u oblicima nakita, oružja, oblika grobnica i pogrebnog ritusa koje postoje između Oltenije i područja srednjeg Podrinja u periodu VII-VI. st. p. n. e.[53] Ovdje se postavlja pitanje da li je novi sloj koji se pojavljuje u Olteniji posljedica ekspanzije čije bi žarište bilo u Podrinju i čiji bi nosioci bili Autarijati. Po Rastku Vasiću, na području Bosutske i Daljske kulturne grupe u fazi njihove degeneracije i procesa dezintegracije koje se dešava sredinom I milenijuma p. n. e., znači upravo u vrijeme autarijatske ekspanzije, javljaju se novi elementi u materijalnoj kulturi, u znatnoj mjeri prožeti odlikama glasinačke kulture. Po Vasiću, to je posljedica "mogućih penetracija manjih etničkih skupina" sa areala rasprostiranja glasinačke kulture, što je opet sa svoje strane uvjetovalo simbiozu domaćih i stranih elemenata, naročito u Srijemu. Iz te simbioze novodoseljenih «glasinačko»-autarijatskih elemenata sa starosjedilačkim sjevernoilirskim (panonskim) elementom, proizašli bi "kvalitetno novi oblici i zajednice", izraženi u narodnosnim zajednicama Amantina i Breuka.[54] Međutim po A.Bencu ovo Vasićevo stajalište po kojem su na prostor Srijema i Istočne Slavonije krajem VI i početkom V st. p. n. e. prodrle veće ili manje grupe sa glasinačkog područja i koje su tamo postale dominantan "etnički element" je jako teško prihvatiti. Materijalni oblici kulture srijemskih i istočnoslavonskih narodnosnih zajednica Amantina i Breuka, a koji se pripisuju glasinačkoj kulturi, su po Bencu vjerojatno dospjeli na sjever razmjenom dobara ili prenošenjem određenih kulturnih utjecaja sa prostora Balkana na kojima su bile rasprostranjene tekovine glasinačke kulture.[55] Tragove ekspanzije glasinačke materijalne kulture, nalazimo i znatno dalje na zapadu u Dolenskoj u Sloveniji.[56] Da li je i ovdje riječ o etničkom pomjeranju, političkoj ekspanziji ili samo kulturnim utjecajima i prožimanjima, za sada će, kao i u slučaju Srijema i istočne Slavonije ostati nerazjašnjeno.

---

[50] Za više o kalinovačkom platou; Basler, 1956, 247-252; Bešlagić,1962,108.; Vego, 1964, 173-211; Bešlagić, 1971, 495+Krt 1-5+(2).

Bešlagić i Vego su Kalinovik posmatrali i istraživali iz percepcije primarnog proučavanja srednjg vijeka, ali pošto se jedan dio bogate srednjovjekovne baštine kalinovačkog platoa, nalazi na slojevima prethistorijskih gradina i tumula, neizbježno je bilo da se oni u svojim radovima osvrnu i na prethistorijsko razdoblje kalinovačkog platoa.

[51] Pseudo-Skilaks, Periplus 24

[52] *App. Ill.* 2

[53] Čović, 1967,118

[54] Vasić, 1987, 532

[55] Benac, 1987, 795-796

[56] Gabrovec, 1964, 227-228; Benac, 1987, 749

Posljedice autarijatske ekspanzije možemo pratiti na osnovu samo ponašanja dvije narodnosne zajednice koje su bile najviše pogođene ekspanzijom. Ardijejci, potisnuti iz područja sjeveroistočne Hercegovine i zapadne Crne Gore, spuštaju se dalje prema jugoistoku prema obalama Jadranskog mora. gdje će odigrati svoju ključnu historijsku ulogu. Tribali se preorijentiraju više prema istoku i rijeci Isker. Tu se pregrupiraju, postepeno obnavljaju svoje snage, uspješno ratuju i sa Sitalkom, kraljem moćne Odriske kraljevine,[57] a od IV. st. p. n. e., otpočinju čitav niz ratova sa Makedoncima i grčkim gradovima na tračkom primorju, prvom redu sa Abderom.[58] Njihovu moć slomio je tek Aleksandar III Argead (Veliki) u vrijeme svoje Dunavske kampanje 336/5 god. p. n. e.[59]

Za našu temu je najbitniji zapadni pravac, orijentiran prema sarajevskom polju, odnosno području Srednjobosanske kulture. Kako izgleda, a na osnovu materijalne kulture, do penetracije autarijatskih elemenata prema navedenom pravcu nije došlo, bar u onoj mjeri kao na istoku i jugu. Ne bi se moglo tvrditi da je razlog tome neka efikasnija odbrana ili veća žilavost desitijatskih zajednica, kojima su sigurno pripadali istočne oblasti rasprostiranja srednjobosanske kulturne grupe. [60] Vjerojatno je riječ da Autarijati uopće nisu bili zainteresirani za prodor u ovom pravcu. Njihovi interesi za ekspanziju su bili motivirani prije svega zauzimanjem stočarskih areala, što sarajevsko-zenička kotlina sigurno nije ili zaposjedanjem trgovačkih čvorišta i ruta kako bi se neposredno mogla odvijati razmjena sa grčkim i italskim trgovcima, a ne trošenje ratničkih potencijala na trgovački nezanimljivom području središnje Bosne. Inače Autarijati su u toku starijeg željeznog doba najviše prednjačili u trgovini sa mediteranskim svijetom od svih ostalih autohtonih narodnosnih zajednica na širem ovom području. Uostalom i centar autarijatskog političkog entiteta, pa vjerojatno sukladno time i veći dio autarijatske biološke mase, pomjerio se dalje prema istoku u dolinu Ibra, Zapadne i Velike Morave, što indirektno pokazuju i kneževski grobovi otkriveni u Atenici, Pilatovićima i Novom Pazaru.[61] Krajni zapadni dijelovi glasinačke kulture sada postaju njena krajnja periferija, a skupine na tome zapadnom pravcu su, zašto ne reći, zapostavljene na uštrb "istočne i južne politike" hijerarhije autarijatske politije. Zato i ne treba čuditi da na ovome pravci nema autarijatskih ekspanzionističkih pokreta, i da se održava «**status quo»**, koji traje još od završetka pomjeranja izazvanih seobom naroda kulture "žarnih polja". Zapadnije od područja Starog Grada nema tumula karakterističnih za glasinačku kulturu starijeg željeznog doba, nema ni, u većoj mjeri koja bi sugerirala prisustvo autarijatskih zajednica ili ratničkih skupina, nalaza materijalne kulture. Zapadno područje sarajevske regije ostaje u toku cijelog željeznog doba područje srednjobosanske kulturne grupe. Jedino bi padine Starog Grada, a na osnovu prisustva glasinačkih tumula na nekropolama Močile, Orlovac i Krčevine bile naseljene autarijatskim skupinama sa njima svojstvenom Glasinačkom kulturom. Iz svega toga može se zaključiti da na pravcu zapadno od starogradskih padina nije došlo do prodora autarijatskih skupina, niti do promjene narodnosnog sastava i političkog okvira. Područje Starog Grada i u vremenima autarijatske ekspanzije ostaje krajnja zapadna točka autarijatskog prostiranja. Za razliku od padina

---

[57] *Thucyd.* II, 96; IV, 101.

[58] *Arr. Anab.* I, I, 4; V, 26, 6; VII, 9, 2 - 3; *Diod. Syc.* XV,36; Isokrat, Panatejski govor XII, 227; Polijen VII, 44, 1; Frontin, II, 4, 20; *Plin. NH* 33; *Plut.. Alex* I, 9, Lukijan Demosthenes encora, pohvala Demostenu, 34; *Just.* IX, 3, 1-3 Didim, komenatari Demostena 13, 3-7; *Plut.*. O Aleksandrovim vrlinama, I, 9.

[59] *Plut.. Alex; Strab. Geo.* VII, 3, 8; *Diod. Syc.* XVII, 8,1; *Arr. Anab.* I, 1, 4-4-7; *Just.* XI, 2, 8; Parska hronika, za Euaniteovog arhonata.

[60] Vjerojatno su desitijatske zajednice bile ako ne nosioci Srednjobosanske kulturne grupe na cjelokupnom njenom prostoru rasprostriranja, a ono bar na jednom njenom većem području.

Čović, 1976 187-237; Isto, 1983 C, 433-457; Isto, 1986, 55-64; Isto 1987 A, 481-528.

[61] Palavestra, 1984, 3-22; Vasić,1987a.

Starog Grada do kraja IV. st. p. n. e., ostatak sarajevskog područja pripadao je zajednicama koje bi se mogle nazvati desitijatskim ili protodesitijatskim. Za razliku od Autarijata, koji se izričito spominju u 23 pisana podatka kod 13 grčko-rimskih pisaca, možda u jednom epigrafskom spomenikom, a prepoznaju se i u dodatna 4 podatka pod drugim nazivom ili skupnim ilirskim imenom (velika većina pisanih izvora o Autarijatima se odnosi na vrijeme starije od kraja IV st. p. n. e.), u slučaju Desitijata ne raspolaže ni sa jednim pisanim podatkom koji bi se odnosio na vrijeme prije njihovog kontakta sa Rimljanima. Strabon, Velej Paterkul, Plinije Stariji, Apijan i Kasije Dion[62] u čijim djelima se nailazi na desitijatsko ime, spominju ih ili u kontekstu njihovih odnosa sa Rimskom državom, npr. prilikom Oktavijanog zaposjedanja 33 god. p. n. e., ili unutar njenih granica. I mnogi epigrafski spomenici na kojima se spominje desitijatsko ime odnose se na vrijeme rimske uprave.[63] Sve to prilično otežava rekonstrukciju njihove političke historije u vrijeme samostalnosti. Za ovo predrimsko razdoblje jedino se raspolaže sa nalazima materijalne kulture čiji su tvorci i nosioci bile desitijatske zajednice. Međutim, kao i u slučaju Autarijata i u kontekstu identifikacije srednjobosanske grupe sa određenim etnikumom, moralo bi se računati sa činjenicom da su uz Desitijate nosioci srednjobosanske kulturne grupe željeznog doba mogla biti i neka susjedna plemena i manji narodi. Srednjobosanska kulturna grupa je nastala genezom čitavog niza etničkih i kulturnih elemenata i faktora koji su prebivali i uticali na život u posljednjim fazama brončanog doba u središnjim područjima Bosne (oko gornjeg i srednjeg toka rijeke Bosne i u dolini Lašve). Nastanak tog kulturogenetskog i etnogenetskog procesa uvjetovan je seobom naroda "žarnih polja" u toku XII. i XI. st. p. n. e. Tako bi se moglo reći da je srednjobosanska kultura željeznog doba produkt simbioze autohtonih komponenti srednjobosanske kulturne grupe brončanog doba i novodoseljenih elemenata sa sjevera Bosne. U toku toga razdoblja srednjobosanska kulturna grupa se pored sarajevske regije, kao što je već rečeno, proširila i na prostor gornjeg toka Rame (Varvara). Kasniji protohistorijski i historijski Desitijati su sigurno potomci ovih kasnobročanodobnih populacija, bar jednog većeg njihovog dijela. Nosioci srednjobosanske kulturne grupe željeznog doba, bez obzira da li one bile desitijatske ili ne, su bile relativno sjedilačke zajednice sa brojnim gradinskim naseljima koja imaju veoma dug kontinuitet prebivanja. Pojedina takva naselja prerasla su u napredne i razvijene centre, s visokim nivoom organizacije i protourbanim elementima, kao što je dobrim dijelom istraženi Pod kod Bugojna.[64] Željezno doba je vrijeme velikog napretka desitijatskih zajednica, i u privrednom i u društvenom pogledu. Jedan od glavnih razloga napretka i bogatstva srednjobosanske kulturne grupe željeznog doba i njenih zajednica je veliko rudno bogatstvo. I Desitijati i druge srednjobosanske zajednice su bili vrsni rudari, metalurzi i zanatlije, ostajući kao takvi poznati i u rimsko doba. Jedna od glavnih razlika Desitijata, u kontekstu materijalne kulture u odnosu na svoje autarijatske istočne susjede je način pokapanja. Kod Desitijata se pokojnici ukopavaju u tzv. ravne grobove (npr. nekropola Kamenjača kod Breze), a kod Autarijata u tumule.

Na osnovu svega gore navedenog bi se moglo zaključiti da su najistočniji dijelovi sarajevskog polja, sa padinama na desnoj strani Miljacke i obronci Trebevića, koji se spuštaju prema rijeci ostali i u

---

[62] *Strab. Geo.* VII, 5,3; *App. Ill.* 17; *Cass. Dio* LV, 29, 2, *Plin. NH* III, 143; *Vell.* II,110,1-II, 117, 1.

[63] CIL III 3201=10159+3198, b=10156, b (Solinski natpis); Natpis iz Breze princepsa Desitijata T(ita) F(lavija) Valensa; CIL II D. VI iz Herculaneum; CIL III 9739 iz Garduna i CIL IX 2564 Bovianum Undecimanorum-Samnium.

[64] O Podu kod Bugojna vid. više; Čović, 1964; Isto, 1965, 48-65; Isto, 1975; Isto, 1976 A, 198-209; Isto, 1983, 170-181; Isto 1983 C 433-457; Isto, 1986, 60-62; Isto, 1987 A; Isto, 1991; Šalabalić, 1967.

starijem željeznom dobu granično područje između glasinačke kulture i srednjobosanske kulturne grupe i narodnosnih zajednica koje su nam iz historijskih izvora poznate pod imenima Autarijata i Desitijata. Sarajevsko polje, posebno njegovi zapadni dijelovi su sastavni dio srednjobosanske kulture i samim tim i zajednica koje su bile nosioci ove kulture, dok bi na krajnjim istočnim padinama sarajevske regije živjele autarijatske skupine. Naseobinski kompleks **Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar**, najvažnije naselje u brončano doba u ovom području, je i u željezno doba zadržalo svoje značenje i nalazilo se upravo na sredini između skupina u Starom gradu koje su konverirale više prema glasinačkoj kulturi, i onih na zapadu sarajevskog polja i dalje prema rijeci Bosni, koje su više konvernirale srednjobosanskoj kulturnoj grupi. Upravo tu, zbog svoga graničnog karaktera a bez nekih većih prirodnih prepreka (rijeke, neprohodni planinski masivi) koje bi otežavale kontakt, su se susretali i međusobno prožimali najrazličitiji kulturni, etnički i narodnosni utjecaji pa zašto možda ne reći i političko-društveni interesi. To je uvjetovalo da spomenuti naseobinski kompleks postane trgovačko čvorište, ne samo autohtonih populacija, nego i daljih krajeva, čak i iz Grčke i Italije.[65] To dovoljno pokazuju nalazi sa Debelog brda, među kojima je najinteresantniji nalaz keramike koji potiče iz XIII. st. p. n. e., a koji se povezuje sa mikenskom kulturom u Grčkoj.[66]

Početak mlađeg željeznog doba na veći dio sjevernog i centralnog Balkana donosi dramatične promjene oličene u novom etničkom, kulturnom i političkom faktoru koji se pojavljuje na Balkanu-Keltima,[67] koje su rezultirale velikim etničkim turbulencijama i društveno-političkim poremećajima tj. iseljavanjem većeg dijela autarijatskih zajednica i naglim gašenjem hiljadugodišnje glasinačke kulture. I pored ovih dešavanja koja su narušila ustaljeni ritam života još od vremena seobe naroda «žarnih polja", život na padinama koje su se spuštale u sarajevsko polje se nije ugasio. Život na naselju Zlatište-Debelo brdo-Soukbunar se nastavio i u toku mlađeg željeznog doba, što potvrđuju i nalazi latenske provenijencije o kojih je najreprezentativniji nalaz srednjolatenske fibule.[68] Kompleks Zlatište-Debelo brdo-Soukbunar i u toku latena igra bitnu trgovačku, privrednu, pa možda i političko-društvenu ulogu na širem području.

Međutim kada je riječ o narodnosnom pitanju na prostoru istočnih padina sarajevske regije u mlađem željeznom dobu može se postaviti pitanje što se desilo nakon urušavanja autarijatskog političkog entiteta koje se odigralo u pretposljednjoj deceniji IV. st. p. n. e. Da li su desitijatske zajednice iskoristile slom moćnog starog susjeda, nestanak autarijatske narodnosne zajednice i gašenje glasinačke kulture i proširile se sve do rijeke Drine, znači preuzele kontrolu nad kompletnim sarajevskim područjem, uključujući i područje Starog Grada. Kada se govori o mogućnosti prodora desitijatskih zajednica na istok od samog kraja IV. st. p. n. e, pa dalje, moralo bi se računati sa činjenicom da sa potvrđenom seobom Autarijata[69] jugoistočna Bosna nije ostala potpuno ispražnjena, jer nije kompletno stanovništvo koje je ulazilo u sastav Autarijata (njihove narodnosne zajednice i političkog entiteta), napustilo svoj matični teritorij. Neke autarijatske zajednice ili samo njihovi veći ili manji dijelovi nastavili su živjeti na starim staništima, u prvo vrijeme nakon sloma cjeline Autarijata i njihovog političkog entiteta možda i ulazeći u sastav keltskog (kasnije skordičkog) saveza. U tom slučaju bi širenje desitijatskih skupina dolinom Prače i duž glasinačke

[65] Čurčić, 1908, 370-371, 374- 375, 379; Čović, 1965, 87.

[66] Sakellarakis-Marić, 1975, 153-156

[67] O sukobu Autarijata i Kelta; Polijen, VII, 42

[68] Čurčić, 1908, 375, 380

[69] Agatarhid, eksc. od Fotija. fr. 59; *Diod. Syc.* III, 30, 3; XX,19,1;XX,113,3; *App. Ill.* 4; Polijen IV,12,1; *Just.* XV, 2, 1; Elijan, 17 c, 41; *Oros.* III, 23,36

visoravni bilo shvaćeno i kao ugrožavanje keltskih interesa. Plinije Stariji kada govori o domorodačkim narodima na tlu naronitanskog konventa sredinom I. st. n. e., na kraju pasusa nabraja veliki broj malih ilirskih naroda kao što su Sikuloti, Deremistini, Melkumani, Naresi, Dindari, Doklei, Partheni, Glindicioni, Kerauni, Oznaei, Hemasini, Arthiti, Armisti, Scirtari (kod *Ptolomeja Skirtones*).[70], od kojih nekima čak ne navodi ni broj dekurija, a koji bi a na osnovu konteksta teksta i poznavanja bar okvirnog rasprostriranja kod Plinija ranije spomenutih većih domorodačkih naroda, mogli smjestiti jedino na prostor istoka provincije Dalmacije, odnosno jugoistočne Bosne, Podrinja i zapadnog dijela Sandžaka, a to je matični teritorij nekadašnje autarijatske narodnosne zajednice. Time bi se istočna granica Desitijatskog teritorija morala postaviti znatno zapadnije u odnosu na Drinu, možda na obronke Romanije. Ali iako se desitijatske zajednice nisu proširile do rijeke Drine, pa čak ni na matično područje glasinačke kulture, izgleda da se ipak na području sarajevske regije, i to na njenim istočnim padinama ugasila glasinačka kultura, a njene skupine koje su živjele na starogradskom području utopile se u sve snažniju desitijatsku narodnosnu zajednicu i njenu političku formu čija je unutrašnja struktura, fizionomija i kohezija u mlađem željeznom dobu postajala sve izražajnija. Konačno u mlađem željeznom dobu kompletno sarajevsko području utapanjem njegovog istočnog dijela, postaje kulturno, pa možda i narodnosno i politički jedinstveno pod desitijatskim imenom.

Vjerojatno su se Desitijati, uslijed keltskog pritiska, politički ujedinili i stvorili jedinstvenu politiju u periodu kraj IV. st. p. n. e./početak III. st. p. n. e. Otada pa u narednim stoljećima Desitijati izgrađuju jedinstveni politički entitet sa možda svojim centrom u naselju, koje je preko solinskog natpisa poznato pod imenom «HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM» (uobičajeno se rekonstruira kao *He(dum) castellum Daesitiatum*) i koje se nalazilo negdje na prostorima Gornje Bosne južno od zeničke kotline.[71] Sve do sredine I st. p. n. e., Desitijati su uglavnom orijentirani na zbivanja koja proizlaze iz života autohtonih populacija, a onda su se 33 god. p. n. e. god. p. n. e., morali suočiti sa novim faktorom koji se pojavljuje na granicama njihovog područja. Sarajevska regija, a sa njom i područje Starog Grada sada ulaze u novo historijsko razdoblje.

[70] *Plin. NH* III, 143; *Ptol. Geo.* II, 16, 5

[71] CIL III 3201=10159+3198, b=10156, b i CIL III 3198, a=10156, a+3200 (solinski natpisi namjesnika Kornelija Dolabele). U obzir za lokaliziranje dolazi i sarajevskog područje.

Uspostava rimske vlasti

Na području sarajevskog polja rimske trupe su se vjerojatno prvi put pojavile u toku 33 god. p. n. e. To je bio nastavak velike osvajačke kampanje koju je osobno predvodio Oktavijan.[72] Prilikom kampanje rimske trupe su 35. i 34/33. god. p. n. e. vodile iznimno dugotrajne i iscrpljujuće borbe sa Japodima i Delmatima o čemu iscrpno izvještavaju historičari Apijan i Kasije Dion. Nakon pokoravanja Delmata u zimu 33 god. p. n. e. Oktavijan je nastavio osvajački prodor u dublju kontinentalnu unutrašnjost. Međutim o tome pokretu izvorna građa daje fragmentarne, nepovezane i oskudne podatke. Može se pretpostaviti da su se sa Oktavijanovim snagama, nakon slamanja delmatskog otpora, suočili i drugi narodi zapadnobalkanske unutrašnjosti, uključujući i Desitijate i koji bi spadali među one domorodačke narode koji su Oktavijanovim trupama pružili najveći otpor.[73] Najvjerojatnije su Oktavijanove trupe na svome putu ka srednjem Dunavu u toku 33 god. p. n. e. prešle i preko desitijatskog područja, pretvarajući do tada nezavisnu desitijatsku politiju u zavisnu peregrinsku *civitas*.

Oktavijanova kampanja 35. – 33. god. p. n. e. nije značila i konačno pokoravanje ilirskih naroda, jer su van dometa rimske vlasti ostale poglavito sjevernije, panonske oblasti. Podčinjavanje ilirskih naroda južno od Dunava završio je Tiberije (budući posinak Oktavijana Augusta i budući rimski car) u nizu svojih pohoda, gušenja pobuna i pacifikacije od kojih posebno treba istaći rat sa Panonima 12-9 god. p. n. e. Od 33. god. p. n. e. pa sve do Tiberijeve pobjede nad panonskim Ilirima, dinarski pojasevi su više puta dizali ozbiljne proturimske pobune (posebno u periodu 16. – 10. god. p. n. e.), i nije nemoguće pretpostaviti da su možda u nekim od njih učestvovali i Desitijati. Ipak, naredne decenije su bile razdoblje koje je predodredilo historijsku ulogu Desitijama, koji su bili glavni stub najvećeg, ali i posljednjeg ilirskog pokušaja otpora Rimskoj Državi.

Sarajevsko polje i okolno planinsko područje je ušlo u sastav rimske provincije Ilirik (*Illyricum*), koja se pružala od jadranske obale do Dunava. Autohtone ilirske politije su uklopljene u sastav rimskog *imperiuma* kao više-ili manje autonomne oblasti (*civitas peregrinorum*). Kao i sve druge *civitates* širom rimske države, tako su i *civitates* Ilirika morale, pored gubljenja prava na vođenje samostalne vanjske politike, da državi plaćaju namete, šalju pomoćne vojne snage (*auxiliares*) i izmiruju čitav niz drugih obaveza.

Međutim pokazalo se da je uvjerenje cara Oktavijana Augusta o konačnom osvajanju Ilirika i lojalnosti autohtonog stanovništva bilo zasnovano na pogrešnoj premisi. Nakon što se zahvaljujući pohodima Druza i njegovog brata Tiberija rimska vlast protegla sve do rijeke Labe, Rimljanima je preostajalo još samo da slome Marobodua, kralja germanskih Markomana, pa da i čitava Germanija bude pokorena. Sa ciljem ostvarivanja toga cilja, 6 god. n. e., na Dunavu je vršeno skupljanje dosta jakih vojnih snaga, i to i legionara i pomoćnih snaga. I narodi provincije Ilirik su bili obavezni da pošalju vojne kontingente koji će učestvovati u osvajanju ovog posljednjeg stuba samostalnosti prekodunavske Germanije.[74] Ali prisilna mobilizacija, uvezana sa već odranije prisutnim finansijskim i drugim zloupotrebama rimskih poreznika, činovnika i trgovaca prelila je kap žuči. I u pojedinim mobilisanim domorodačkim jedinicama koje su bile određene da se upute na dunavsku granicu i markomansko ratište javio se duh pobune. Žarište bune je postao onaj mobilizirani i

[72] Pranećak Gaja Julija Cezara i budući prvi rimski car August.

[73] *App, Ill*, 17.

[74] Desitijati su sigurno morali u očima Rimljana uživati značajan stepen ratničkog ugleda, čim su bili određeni da učestvuju u planiranom pohodu na kralja Marobodua.

okupljeni kontigent pomoćnih snaga ćije se taborno mjesto nalazilo negdje u dinarskom zaleđu, vjerojatno u Gornjoj Bosni. Vođa ustanka je postao Baton, vojno-politički dužnosnik desitijatske politije, pa je sasvim realno pretpostaviti da su Desitijati bili ti koji su dali najveći doprinos prvotnom izbijanju ustanka. To je, po Svetoniju, bio početak najtežeg za Rimljane rata od vremena punskih ratova i koji je trajao tri godine.[75] Nakon početne erupcije, kada su se pobunjenici obračunavali sa poreznicima, funkcionerima koji su im pali u ruke te sa izolovanim garnizonima i rasutim detašmanima veterana i kolonista, sve do ljeta 9. god. n. e., sarajevsko polje i okolne planine i padine su bili pošteđeni ratnih operacija. Tek tada su, za vrijeme konačne protu-ustaničke ofanzive rimske i njihove pomoćne i savezničke trupe prodrle i slomile otpor i svladale i posljednje centre otpora u središnjoj, gornjoj i južnoj Bosni.[76] Nakon konačnog slamanja ustanka, jedinstvena provincija Ilirik je, sa ciljem bolje i konačne pacifikacije, podijeljena na dvije provincije-**Dalmaciju**, u čiji sastav je ušla i sarajevska regija i **Panoniju**.

[75] *Svet. Tib.* 16.

[76] Više o Velikom Ilirskom ustanku vidi; *Vell.* II, 110,1-II, 117,1; *Cass. Dio* LV, 29-34; LVI, 1-17; *Svet. Tib.* 16-20; *Plin. NH* VII, 149; Pašalić, 1975. Opsežan pregled Velikog Ilirskog ustanka se nalazi u Mesihović, 2018.

LEG

Posljedice rimske vladavine

I nakon završetka ustanka u septembru 9. god. n. e. današnje starogradsko i uopće sarajevsko područje se i dalje nalazilo u okviru desitijatske *civitas* i to je stanje potrajalo sve dok trenutka kada se uklope i uključe u rimski municipalni sustav, odnosno postanu sastavni dio *Aqu(a)e*. Po Pliniju Starijem, odnosno zvaničnom popisu iz sredine I. st. n. e. desitijatska *civitas* se sastojala od 103 dekurije, vjerojatno onih koje su preživjele teška stradanja u periodu od 6. do 9. god. n. e.[77] Samim tim je i logično pretpostaviti da su sarajevske gradine koje postoje i u protohistoriji bile središta i nekih od tih dekurija.

Sa Rimljanima se postepeno uvodi i novi, urbani način života mediteranskog tipa, što je automatski podrazumijevalo i općenitu promjenu kvaliteta življenja. Naselja, do tada skoncentrisana na vrhovima i padinama brežuljaka i obronaka planina se sada spuštaju u ravnije, pitomije i komunikacijski pristupačnije krajeve. Taj proces je djelimično motivisan *pax romana*, više stoljetnim mirom koji je vladao ovim krajevima. Zaštićeno udaljenom granicom na Dunavu i oslobođeno straha od neprijateljskih udara, međuplemenskih ratova i obračuna, koji su do rimskog osvajanja bili skoro svakodnevnica njihovog života, domaće stanovništvo je silazilo u ravnice i udoline kako bi i samo učestvovalo u blagodatima civilizacije oličene u urbanim središtima, koja su nesumnjivo na kulturno zaostalije populacije djelovala poput magneta. Jedno od takvih urbanih jezgri koje je nesumnjivo igralo veliku ulogu u procesu romanizacije i civilizovanja lokalne populacije bilo je i naselje na zapadu sarajevskog polja pod nazivom *Aqu(a)e* i koje je bilo i upravno središte istoimene municipalne upravne jedinice. [78] Navedenoj jedinici municipalne autonomije je pripadalo i naselje na prostoru današnjih općina Centar i Novo Sarajevo u arealu Skenderija – Potekija – Kovačići – Marindvor – zona Alipašine džamije, a koje je bilo klasičnocivilizacijski nastavak postojanja dugovječnog gradinskog naselja Debelo Brdo – Soukbunar – Zlatište. Upravo ovo naselje je imalo značajan utjecaj na starogradske prostore u epohi klasične civilizacije i kasne antike.

Sa dolaskom Rimljana ne mijenja se samo prostor na koji se smještaju stambeni objekti, nego i sama njihova gradnja. Umjesto prahistorijskih zemunica i kuća izgrađenih od pletera, drveta, blata, i dosta trošnih, sada se u upotrebu uvode građevine zidane čvršćim, solidnijim materijalom, u prvom redu betonom, kamenom, ciglom i krečom. Kada se posmatra samo jedan element koji Rimljani donose, kao što je kultura stanovanja, moramo konstantovati da je ulaskom sarajevskog polja u orbitu mediteranskih civilizacija nesumnjivo došlo do kulturnog i civilizacijskog skoka, i dotadašnji usporeni razvitak u vrijeme samostalnosti autohtonih ilirskih zajednica, sada je doživio nagli prijelom i krenuo u novom pravcu.

Pored spomenutog faktora, još je jedan element djelovao na pospješivanje procesa promjene kvaliteta življenja na ovim prostorima, uostalom kao i u većini drugih dijelova Imperije, koji su se u

---

[77] *Plin. NH* III, 143; Ako bismo prepostavili da je svaka dekurija brojala od oko 150 do oko 200 ljudi, brojno stanje desitijatske populacije u tome razdoblju mogli bismo procjenjivati između 15 000 i 21 000 pripadnika, što za jedno neindustrijsko i neurbano društvo predstavlja značajnu cifru. Posebno to treba imati u vidu ako se zna da su Desitijati u toku ustanka od 6. do 9. god. n. e. doživjeli pogrom, imali velike žrtve i našli se na ivici biološkog opstanka (Usp. *Vell.* II, CXV, 4). Desitijatski gubici za vrijeme ustanka bi se mogli procijeniti na skoro 2/3.

[78] O *Aqu(a)e* više vid. Kellner, 1895, 161-197; Skarić, 1926, 101-104; Sergejevski, 1936, 1-3; Pašalić, 1959, 113-136; Imamović, 1979, 127-131; Bojanovski, 1988, 144-154. Najopsežniji i najdetaljniji pregled akvesijenske jedinice municipalne autonomije i njenog urbanog i upravnog središta se nalazi u Mesihović, 2023.

trenutku uključenja u nju nalazili na nižem kulturno-civilizacijskom nivou od Rimljana. Rimskoj državnoj politici, odnosno njenim nosiocima i provoditeljima u unutrašnjosti provincije Dalmacije, je odgovaralo da autohtono, podvlašćeno stanovništvo sa brda i planina svedu u ravnice, bolje reći da njihova naselja situiraju u bolje pristupačnije i komunikacijski povezanije krajeve. Tako bi se domorodačko stanovništvo lakše moglo kontrolisati, a onda i podvrgnuti procesu romanizacije i uopće usvajanju tekovina mediteranskih civilizacija, čime bi ga ukomponovali u državnu strukturu i usadili u njegovu svijest ideju o pripadnosti univerzalnoj, imperijalnoj ideji Rima. Ciljevi rimske politike su vrlo brzo pokazali rezultate i nakon 9 god. n. e., ovi krajevi su izvrgnuti "pužećoj" romanizaciji i urbanizaciji dotada nemirnih gorštaka. Uslijed toga domaće stanovništvo je u svojoj svijesti osvajačku Rimsku državu transformiralo u tolikoj mjeri da je počelo doživljavati i smatrati kao svoju državu, a rimskog cezara i imperatora kao svoga vladara i legije kao svoju vojsku. I na kraju su i oni sami sebe smatrali Rimljanima (*Romani*). Desitijatska *civitas* je postojala skoro dva stoljeća, ali i ona je na kraju podlegla i transformirala se u municipalni sustav.

Procesu romanizacije su dodatni podsticaj i ubrzanje davali regrutovanje domaćih mladića u oružane snage rimske države i njihov višegodišnji boravak širom Imperije i posebno boravak, doseljavanje i kolonizacija ne samo Italika, nego i ljudi iz svih dijelova Imperije. Ujedinjen pod jednom vlašću prostor od Atlantika do Eufrata mogao je samo doprinijeti povećanju slobode kretanja i cirkulisanja i ljudi, roba i ideja po tome ogromnom zdanju izgrađenom zahvaljujući geniju i vrijednosti rimskog naroda, izraženom posebno za vrijeme Republike. Ni sarajevska regija nije mogla ostati izolovana i pošteđena od doseljavanja stranaca, iako sudeći po natpisima pronađenim na područijima Gornje Bosne i uopće središnje Bosne i imenima koja se nalaze na njima ono nije imalo masovni karakter i domaći, romanizirani element je bio u znatnoj većini. Domaće i doseljeno stanovništvo je vrlo brzo stupalo u međusobnu interakciju, i simbiozu, što se može prije svega objasniti činjenicom da je rimsko društvo bilo prilično slobodoumno i nije bilo opterećeno segregacijom ljudi na osnovu njihovog porijekla, i upravo tu se i krije veličina Rimske Države i tajna njene dugovječnosti. Uostalom Rimljani su bili veoma darežljivi u dodjeli svoga građanstva (*civitas*) neRimljanima, tako da su u početku i domorodačke starješine, a kasnije i sve širi slojevi stanovništva dobijali rimsko građanstvo, odnosno postajali su Rimljani, sa potpuno istim pravima, ali i obavezama kao i oni Rimljani sa takvim statusom od rođenja koji bi se mogli pohvaliti stoljetnim rimskim porijeklom. Da bi na kraju car Karakala 212 god. n. e. sa izdavanjem edikta **CONSTITVTIO ANTONIANA,** status rimskog građanina dodijelio svim slobodnim stanovnicima države. Najveći dio tih rimskih stanovnika Gornje Bosne, uključujući i sarajevsko područje, poznatih preko do sada pronađenih natpisa nosi sljedeća gentilna imena; Flaviji, Ulpiji, Eliji i posebno Aureliji, što potvrđuje da su ti Rimljani većinom bili domorodačko desitijatsko romanizirano stanovništvo, uz naravno određeni impuls i stranog elementa.

Tako je rimski narod završio svoju historijsku ulogu, apsorbirajući u sebi sve etničke i političke zajednice i njihove kulturno-historijske tradicije od Kaledonskog gorja do obala Eufrata, i od hladnih šuma Germanije do Sahare. Naravno u tom stapanju što je kao svoju krajnju posljedicu imalo i stvaranje "provincijalne populacije" na sjeveroistoku provincije Dalmacije, prevaga je ipak nedvosmisleno bila na onoj strani koja je kulturno-civilizacijski, politički i ekonomski superiornija, tako da je za vrijeme rimske vlasti, autohtono stanovništvo znatno više primilo nego što je dalo kulturnih odlika. Ali sve u svemu ovaj proces stapanja je imao pozitivne efekte za cjelokupnu Rimsku državu i njen opstanak, jer je iz tog romaniziranog ilirskog miljea iznikao čitav niz rimskih careva (Konstantin Hlor, Aurelijan, Prob, Dioklecijan)[79]koji su u drugoj pol. III. st. n. e. spasili državu od raspada, istina pod cijenu transformacije rimskog društva i uopće državne strukture i

[79] vid. *SHA*

njenog funkcionisanja, i stvaranja **dominata**; autokratskog sistema koji je bio koliko stran toliko i mrzak Rimljanima Republike i ono čega su se preci najviše užasavali to su njihovi potomci prihvatili.

I pored nesumnjivih kvaliteta koje je donijela, rimska pacifikacija nije značila da je život u unutrašnjosti Dalmacije, bio u potpunosti siguran. I iako su prestali razarajući ratovi, vremenom se pojavila nova opasnost po red i mir u unutrašnjosti Provincije. Hajduci, taj kronični višemilenijumski problem ovih krajeva, su iz svojih gorskih skrovišta predstavljali stalnu prijetnju po privredni život i komunikacije u unutrašnjosti. Drumsko razbojništvo je dostiglo takve razmjere da je i sam car Marko Aurelije (vladao 161-180 god. n. e.) morao intervenisati kako bi se zaveo red u balkanskim regijama. Ali jedino što je uspjelo caru-filozofu bilo je da razbojnike (*latrones*) iz planina unutrašnjosti uvrsti u svoju vojsku i tako iskoristi njihove kvalitete u nizu ratova koje je vodio na sjevernim i istočnim granicama Imperije.

Nalazi antičkog razdoblja pronađeni na prostoru Starog Grada

Sve ono čime se odlikovalo vrijeme rimske uprave na području današnje Bosne i Hercegovine odražavalo se i na mikroprostoru Staroga Grada. Iako nema tragova da je na predrimskim gradinama nastavljen kontinuiran naseobeni život, ipak postoje jasni dokazi da je i u rimsko vrijeme ovaj prostor bio naseljen, ali istina sa znatno manjom gustinom nego u prahistoriji i protohistoriji. Do danas je na ovom prostoru pronađeno, evidentirano ili samo zabilježeno više tragova antičkog nasljeđa. Ipak, kao što će se pokazati u samoj obradi ove teme, dio tih nalaza ne govori apriori o životu u rimsko doba na prostoru Starog grada, jer nisu originalno porijeklom sa ovog prostora nego su iz raznoraznih razloga dospjeli na ovo područje u kasnijim periodima. Ono što je zatečeno od materijalne kulture iz rimskog doba na prostoru Starog Grada, odnosno istočnog dijela sarajevskog područja, može se podijeliti na nalaze koji govore o rimskoj građevinskoj djelatnosti na ovom prostoru, epigrafske spomenike i pokretni materijal.

Rimske građevine :

Faletići, Na srednjem toku, uz samu obalu rječice Mošćanice i to sa njene desne strane, preciznije na Emericama, pronađeni su ostaci temelja dvije rimske zgrade sa brojnim ostacima rimskog građevinskog materijala (opeka) i rimske keramike.[80] Za veću zgradu se može utvrditi da je zauzimala prostor od 20 x 10 metara. Nesumnjivo se na tom mjestu, i pored brdovitog krajolika Faletića gdje bi više zbog svoga položaja odgovaralo da se tu nađu tragovi prapovijesnih gradina nego rimski objekti, nalazio veći kompleks rimskih stambenih objekata. Nažalost ove rimske građevine su prilično slabo bile istražene da bi se mogli davati precizniji zaključci, moguće je da je riječ o *vili rustici*. Postojanje ove rimske građevine vjerojatno je povezano i sa rimskom cestom koja je polazila iz Salone, i koja je izgrađena za vrijeme uprave namjesnika Publija Kornelija Dolabele do desitijatskog kastela He….., a kasnije produžena jednim krakom prema srednjem Podrinju, a drugim krakom prema gornjem Podrinju. Ova cesta je djelimično i sačuvana i u narodu poznata kao "Kaldrma proklete Jerine". Ova cesta je negdje na ravničarskom dijelu Starog Grada, vjerovatno upravo na prostoru Baščaršije, naglo skretala prema sjeveroistoku i preko Kovača, Vratnika, Višegradske kapije, Mošćanice, Faletića i Hreše pružala se dalje preko Mokrog ka srednjem Podrinju.[81] Cesta koja je prolazila kroz sarajevsko polje trebala je i da najbližim pravcem poveže istureni rimski položaj u Sirmijumu sa Jadranskom obalom. Svojim sjeveroistočnim skretanjem, u blizini mjesta gdje Miljacka ulazi u sarajevsko polje, cesta je izbjegla probijanje kroz kanjon Miljacke. I na tom mjestu rimski pravac odstupa od savremene standardne komunikacije. Sličan primjer izbjegavanja rimskih inženjera da se probijaju kroz kanjone, imamo i na južnijem pravcu, pravac ceste usmjeren preko Nevesinja a ne uzduž Neretve, kao što je slučaj danas.

U slučaju Faletića, rimska cesta je pravila dva kraka, kojima su se zaokruživale Emerice, gdje su se nalazile rimske zgrade. Odmah ispod lokaliteta ide jedan krak, već prilično zarastao u travu, dok drugi vodi iznad Emerovica pravcem današnje ceste, da bi se na Drumovima, prije Hreše, oba kraka ponovo spojila. Inače ova cesta je u svome toku premoštavala Mošćanicu dva puta, o čemu svjedoči i samo ime rijeke koje znači isto što i "premoštena rijeka". Uspon prema Hreši, odnosno romanijskom platou, počinjao je negdje na visini Dusine. Na ovom pravcu se mjestimično mogu vidjeti tragovi rimske putine, djelimično zarasle u živicu.[82] Na Hreši se od ove ceste najvjerovatnije

[80] Bojanovski, 1981, 144.

[81] Blau, 1877, 8-10, 93-95; Šabanović, 1960, 9; Benac, 1954, 25; Bojanovski, 1981, 164-165, 186.

[82] Bojanovski , 1981, 170.

odvajao i jedan priključak, nazvan Duga kaldrma, koji je vodio prema Vučjoj Luci, i Sarajevskom Ozrenu.[83]

Inače na prostoru Baščaršije, gdje je dolazilo do naglog skretanja ceste prema sjeveroistoku, odvajao se još jedan pravac, ovaj put prema jugoistoku. Ovaj jugoistočni pravac prelazio je Miljacku negdje kod današnje Vijećnice, i zatim preko Alifakovca, Kozije ćuprije i Buloga izbijao na Pale, i ulazio u porječje Prače. Ovim pravcem se povezivalo sarajevsko područje, odnosno ager *Aqu(a)e* sa kolonijom Ris.... (današnja Rogatica) i gornjim Podrinjem.[84]

Rimske utvrde :

Gradac, Hodidjed. Na gradini Gradac-Hodidjed, ustanovljen je kontinuitet sa rimskim razdobljem. Iznad prahistorijskih, a ispod srednjovjekovnih slojeva, zamijećeni su nalazi koji govore o rimskom prisustvu na tome lokalitetu; riječ je o više fragmenata keramike koja bi se mogla pripisati rimskom dobu.[85] Vjerovatno se na mjestu gradine Gradac, koja je i u predrimskom razdoblju primarno imala strateško značenje nalazila vojna utvrda. Nesumnjivo su i rimski oficiri znali pravilno ocijeniti značenje ove tačke, kao što je to već uočeno u vrijeme samostalnosti ilirskih domodoračkih zajednica. Pronalaskom nalaza koji potiču iz antičkog perioda na Hodidjedu, pretpostavka da je ovaj lokalitet zadržao najdugotrajniji kontinuitet naseljenosti na prostoru sarajevskog područja postaje činjenica. Sve to dovoljno govori da je daljnje sistematsko istraživanje lokaliteta Hodidjed potrebno kako bi se možda riješila i neka pitanja iz protohistorijske i antičke topografije Bosne i Hercegovine.

Crkvište, Donji Pribanja. Nekih 7-8 kilometara istočnije, uz tok Miljacke, na lokalitetu Crkvište-Gornji Pribanj nađeni su isto ostaci kasnoantičkog fortifikacijskog objekta. Na osnovu narodne tradicije na istom lokalitetu se u srednjem vijeku nalazila crkva, o čemu svjedoči i toponim Crkvište.[86]

Epigrafski spomenici :

Antički nalazi sa Faletića i Gradac-Hodidjed koji govore u prilog tvrdnji o stalnoj naseljenosti prostora Starog Grada u rimsko doba, ipak nisu ti koji izazivaju najviše pažnje kada se razmatra pitanje rimske vladavine na prostoru Starog Grada i njemu gravitirajućih oblasti. Najzanimljiviji ostaci su dva epigrafska spomenika nastala u epohi klasične civilizacije, a pronađena, istina na administrativnom području općine Centar, ali uz samu graničnu liniju sa današnjom općinom Stari Grad. Riječ je o natpisima nađenim na mjestu gdje je nekad postojala Kemaludinova džamija.

Natpis Katija. Na mjestu srušene, preciznije rečeno na groblju koje pripada jednoj od najstarijih džamija u Sarajevu Kemaludinovoj džamiji (sagrađenoj 1539. god.) koja se nalazila u ulici Ferhadija, na dubini od 2,5 m. pronađen je u jesen 1940. god. jedan odlomak stupa sa bazom (u jednom komadu), rimske provenijencije. Vjerovatno je riječ o donjem dijelu okrugle are sa natpisom.[87] Stup je visok pola metra, od čega na bazu otpada polovina. Na stupu je urezan natpis koji je pokrivao najmanje polovinu površine stupa, od kojeg je djelimično sačuvano samo šest zadnjih redova. Posljednji red je urezan u bazu. Potpuno je propao početak natpisa i njegov desni dio, dok je lijevi

[83] Blau, 1877, 94-95; Bojanovski , 1981, 175.

[84] Bojanovski, 1981, 186.

[85] Mandić, 1927, 11.

[86] Mazalić, 1939, 18; Bešlagić, 1971, 263.

[87] Sergejevski, 1941, 15; Sergejevski, 1947, 36; 45-46; Mesihović, 2011, 107-108; Mesihović, 2023,558-559; Šačić Beća, 2016, 397–398; Šačić Beća, 2018, 162-165.

kraj (početak redova) sačuvan. Natpis je vrlo oštećen jer i u onim redovima koji su sačuvani ima dosta lakuna (praznog prostora). Visina slova je između 0.025 i 0.033 m, i po obliku upućuje na zaključak da je natpis nastao u toku III. st. n. e. Dostupni tekst natpisa je :

DVSI / COS•FETIAL / CVM PVBLICIAQVAR/ ETCATIIS•MAXIMINA•C /5 CLEMENTINO•CLEMENTE LI / VS •AFRODISIVS •FLAMEN

U natpisu se, a na osnovu drugog ispisanog reda, razlučuje spominjane nekih javnih funkcija, političkih (konzul) i vjerskih (fecijali). Iz konteksta natpisa možemo pretpostaviti da je riječ o jednoj osobi koja je obnašala ove visoke javne dužnosti i to u gradu Rimu. U trećem redu se možda naslućuje naziv AQVAE.... Četvrti red spominje rod Katija (**CATII**), dobro poznatog i uglednog roda još iz republikanskih vremena, koji je dao više javnih službenika i umjetnika. Peti red je vjerovatno činio smislenu cjelinu sa prethodnim redom. U njemu se spominje ime *Clementinus* u dativu jednine i možda se odnosi na nekog od Katija. U šestom posljednjem retku sačuvan je samo padežni nastavak prvog dijela imena i čitav drugi dio imena ....*us Afrodisius*. Ovo ime, i pored latinske gramatičke strukture, je grčkog porijekla. Odmah iza imena može se pročitati naziv za rimski svećenički stalež flamina. *Afrodisius* je vjerovatno bio flamen[88] (svećenik nekog božanstva) i tu vjersku službu je obavljao u municipalnoj jedinici pod imenom *Aqu(a)e*.

Natpis se, kako je već rečeno, nažalost sačuvao samo u fragmentarnom stanju i vrlo je teško dati njegovu rekonstrukciju. Prvi koji je pokušao da bar okvirno rekonstruiše smisao teksta je bio Dimitrije Sergejevski.[89] Jedino što iz ovog natpisa možemo razumijeti jeste da se odnosi na javni život akvesijenskog municipija. Vjerovatno je riječ o spomeniku i natpisu podignutom i napisanom u čast nekog od Katija. Pošto epigrafska baza spomenika potiče iz III. st. n. e. moguće je da se radi o **Sekstusu Katiju Klementinu Priskilianusu** (*Sextus Catius Clementinus Priscillianus*) koji je za vladavine Aleksandra Severa (222-235. god. n. e.), bio namjesnik u provinciji Germania Superior[90] i *consul ordinarius* 230. god. n. e. Još iz vremena Republike postojala je praksa da pojedini provincijski gradovi, autonomne oblasti ili plemenske i narodnosne zajednice imaju pokrovitelje (*patronus*) među rimskim senatorima, koji bi zastupali njihove interese u Rimu. Iz svega rečenog moglo bi se zaključiti da je onda i Katij Klementin, koji je vjerojatno jedno te isto lice kao i spomenuti Katij u natpisu, bio patron akvesijenskog municipija. Uloga *Afrodisiusa* bila je da kao osoba sa najviše javnog, pa možda i ličnog autoriteta, vjerovatno vodi brigu o podizanju spomenika. Ara Katija čuvana je nakon rušenja Kemaludinove džamije u dvorištu Careve džamije sve do decembra 1946. god., kada ju je Vakufsko-meariftsko povjerenstvo poklonilo Zemaljskom muzeju. Prilikom prevoženja are u Muzej primijećeni su na donjoj površini tragovi jako izlizanog natpisa na latinskom jeziku. Od ovog natpisa je ostalo relativno malo, i tekst se jedino može rekonstruisati na sljedeći način :[91]

.....apost/OLI PETRI VERB/....NON POTEST PONER/e.....PV.....; Natpis je nesumnjivo srednjovjekovnog karaktera, i bio je stoljećima nakon prestanka rimske vlasti nad ovim područjem upotrijebljen za izvjesnu srednjovjekovnu građevinsku djelatnost. Iz svega ovoga moglo bi se zaključiti da je ara Katija pored upotrebe kao materijal za izgradnju džamije, bila znatno prije upotrebljena za izgradnju još jednog religijskog objekta, vjerovatno u crkvi, i to tako što je bila okrenuta naopako, odnosno njen dio sa rimskim natpisom je bio postavljen dole, možda kako bi se

[88] Flamen je vjerovatno jedna od najstarijih vjerskih službi među indoevropskom zajednicom. Vjerovatno ima zajednički korijen sa indijskom kastom brahmana (sveštenika).

[89] Sergejevski, 1941, 17.

[90] *CIL* III 6749, 7212.

[91] Sergejevski, 1947, 46.

sakrio njen originalno rimski, "paganski" pečat. Zanimljivo je obratiti pažnju i na ovaj detalj koji nedvojbeno govori o kontinuitetu upotrebe jednog spomenika na kojem se u primarnoj njegovoj upotrebi spominje paganski svećenik. Kasnije u vremenu kada su vladale drugačije konstelacije duhovnih i političkih odnosa isti objekt je bio upotrijebljen u sekundarnoj primjeni za izražavanje nastale kršćanske realnosti. Da bi na kraju kada je ponovo došlo do promjene duhovno-političkih odnosa, nekadašnji spomenik podignut u čast jedne rimske velikaške porodice, sada bio u tercijarnoj upotrebi iskorišten u svrhu izražavanja tih novih okolnosti. Upravo tu imamo najeklatantniji primjer pagansko-kršćansko-islamskog kontinuiteta. Čudna sudbina jednog objekta na kojem se, zahvaljujući samo par napisanih redaka i mjesta gdje je pronađen, može dešifrirati u globalnim crtama historija jednog područja i nadasve populacije koja ga je naseljavala i to u njezinom bitnom segmentu, koji je podrazumijevao duhovno-religijski život.

Nadgrobni cipus sa natpisom Ulpije Paule. Drugi pronađeni epigrafski spomenik, iako siromašniji po epigrafskom sadržaju, je nešto zanimljiviji najviše zahvaljujući činjenici da je imao nešto različitu sudbinu prilikom svoje obrade. Prvo je istovremeno sa gore spomenutim spomenikom posvećenim Katijima pronađen dio koji predstavlja gornji dio nadgrobnog cipusa.

Ostaci nadgrobnog cipusa (jedna kocka od bijelog krečnjaka, visoka pola metra, široka 67 cm., duga 60 cm.) nađeni su uzidani u temelj Kemaludinove džamije.[92] Na gornjoj površini nalazi se četverouglasto udubljenje 11 cm. dugačko, 5 cm. široko i 8 cm. duboko. Na prednjoj strani su jedva vidljivi tragovi oklesanoga profilisanog okvira 16 cm. širine; prednja strana je i oplakana vodom, što bi sugeriralo da se spomenik nalazio u blizini neke tekućice izvjesno vrijeme, koja bi se mogla s vremena na vrijeme izlivati i plaviti i prostor gdje se nalazio spomenik. Prostor gdje se nalazila Kemaludinova džamija ne nalazi se u baš u takvoj blizini da bi mogao biti zahvaćen sezonskim poplavama ili čak promjeni toka Miljacke, što sugeriše da se mjesto na kome je voda izlizala spomenik mora tražiti negdje drugo. Spomenik je inače veoma oštećen, kompletan donji dio je odbijen tako da možemo pretpostaviti da je njegova visina bila znatno veća od sačuvanih pola metra. Na spomeniku su još vidljivi tragovi maltera. Širina polja za natpis iznosi 33 cm., dok su sama slova visoka između 4 i 6 cm. Iz natpisa se može zaključiti da je riječ o nadgrobnom spomeniku, posvećenom ženi. Sam natpis glasi;

D M / VLPIAPA/VLAVIVA/ BI E

D(is) M(anibus) / Ulpia Pa/ula viva / [si]bi e[t] /

«Bogovima Manima, Ulpija Paula za života sebi ….»

Ulpijevski gens se na sarajevskom području sreće na još dva mjesta i to na epigrafskom natpisu iz Osijeka kod Ilidže (gdje su evidentirane dvije osobe sa ulpijevskim gensom) i na epigrafskom natpisu pronađenom na Ilidži (kod pješačkog mosta na rijeci Željeznici).[93] Ulpija Paula, koja je još za života sebi podizala nadgrobni spomenik (ostaće nepoznato da li je i stvarno sahranjena pod svojim spomenikom), svoje građanstvo duguje vremenu cara Trajana (98-117. god. n. e), koji je isto nosio gentilno ime *Ulpius*.[94] Sve ovo govori da je domorodački rod Ulpia nakon primanja građanstva, igrao veliku i zapaženu ulogu na prostoru *Aqu(a)e* čim su i njegovi ženski članovi postavljali nadgrobne spomenike. Zašto je Ulpija Paula odlučila da za svoga života postavi nadgrobni spomenik ostaje nepoznato, Na pitanje da li je ona, ne ostavljajući potomstvo iza sebe, možda željela da tako osigura sjećanje na sebe, nečemo moći odgovoriti. Slično kao i ara Katija i gornji dio cipusa Ulpije Paule je do kraja 1946 god. čuvan u dvorištu Careve džamije, kada je i on prebačen u Zemaljski muzej. Međutim, priča sa nadgrobnim cipusom Ulpije Paule, odnosno sa gore spomenutim pronalaskom nije bila okončana. U novembru 1941. godine, Zemaljski muzej je obaviješten da se u podrumu Vakufske zgrade, izgrađene na mjestu gdje se nekada nalazila Kemaludinova džamija nalazi još jedan veliki četvoruglasti kamen preostao od ruševina džamija, koji je ostao neprimjećen od arheologa i historičara prilikom prve obrade ruševina džamije. Četverouglasti kamen, u obliku pravougaonika, predstavlja donji dio nadgrobnog cipusa od bijelog krečnjaka, koji je sa gornje i lijeve strane odbijen. Visok je oko 66 cm., širina mu iznosi 0,665 cm., a debljina 60 cm. S prednje strane ostaci natpisnog polja iznose oko 35 cm., dok su sa donje i desne strane sačuvani ostaci profilisanog okvira i ornamentike. Desna je strana otesana dlijetom, ali se ipak razabiru ostaci okvira. Od ornamentike na pronađenom nalazu je prikazana vaza nalik na lekit samo sa dvije ručke, visine 26 cm. Iz vaze raste ili izlazi biljka sa isječenim lišćem, na vrlo čudan način. Moglo bi se pretpostaviti da ugravirana biljka predstavlja stilizovanu vinovu lozu, sličnog tipa kakvu vidimo na mnogim nadgrobnim spomenicima iz Zenice i okoline. Iako Sergejevski pretpostavlja da

[92] Sergejevski , 1941, 18-19; Mesihović, 2011, 109; Mesihović, 2023, 560.

[93] Truhelka, 1890, 95-96; Imamović, 1979; CIL III 83770=12755 Osijek kod Ilidže; Natpis Ulpije Successe

[94] Uobičajeno je bilo da su prilikom primanja rimskog građanstva, domorodci mijenjali i svoja imena uzimajući u prvom redu gentilno ime (latinski *nomen*) pojedinca čijom su zaslugom ili voljom su primili rimsko građanstvo. Carevi "dinastije" Antonina bili su vrlo darežljivi u dodjeli rimskog građanstva.

spomenik potiče iz prve polovine III. st. n. e. stilizacija biljaka prikazana i na našem cipusu je obična pojava na prostorima većeg dijela Bosne u IV. st. n. e., a kasnije se slična stilizacija pojavljuje i na spomenicima iz drugih zemalja. Sergejevski ranu pojavu stilizovane vinove loze na našem cipusu, pripisuje uticaju domaćeg, ilirskog elementa, i njegovih umjetničkih tradicija.[95] Nažalost od natpisa koji bi se trebao nalaziti sa lijeve strane nije sačuvano ništa. Dimenzije ovog spomenika i širina njegovog okvira se potpuno podudaraju sa gornjim dijelom cipusa na kojem se spominje Ulpija Paula i ovaj donji dio cipusa čini po svim svojim karakteristikama cjelinu sa njim. Na osnovu svega rečenog moglo bi se zaključiti da je riječ o vjerovatno donjem dijelu nadgrobnog cipusa Ulpije Paule. Stilizacija vinove loze, govori i o značenju koju je ta kultura imala i u kontinentalnoj unutrašnjosti Bosne. Svjedočanstvo o kultu vinove loze nalazimo još kod Rogatice, u zoni agera **kolonije Ris....**I danas je moguće uzgajati kulture vinove loze na padinama i poljima Sarajeva, istina kvalitet dobivenog vina od takvog grožđa je ispod svakog nivoa, ali je ipak moguće tako nešto.

Kapiteli :

Po Asbothu, krajem XIX. st., i u dvorištu GaziHusref-begove džamije stajao je rimski kapitel. Međutim pitanje postojanja ovog navodnog rimskog kapitela u dvorištu Begove džamije izaziva mnoge nedoumice. On sada tamo nepostoji, a po Sergejevskom koji se raspitivao za sudbinu Asbothovog "kapitela" iz Begove džamije i poznavaocima sarajevskih starina, rimski kapitel u dvorištu spomenute džamije nikada nije ni postojao.[96] Moguće je da je Asboth zamijenio Begovu džamiju sa džamijom Ferhadijom, udaljenih nepunih 100 metara jedna od druge, u čijoj se dvorištu nalazio u Asbothovo vrijeme jedan rimski kapitel. Rimski kapitel iz dvorišta džamije Ferhadija je moguće bio donesen sa drugog mjesta, izrađen je od bijelog krečnjaka i prilično je oštećen. Istaknuti

[95] Sergejevski, 1947, 38.

[96] Sergejevski, 1947, 29.

dijelovi (volute, čoškovi abaka, rozete) su mu odbijeni, a i vrlo je isplakan vodom, slično kao i sa već spomenutim natpisom Ulpije Paule. Po tipu kapitel je izrađen u korintskom stilu. Sa kapitelom u jednom komadu je izrađen i astragal, kojim se obično završava stub. Visina kapitela bez astragala iznosi 53 cm., a sa astragalom 68 cm. Pri vrhu stub je morao imati u dijametru pola metra. Gornja površina je ravna, a na njoj su u nepravilnim razmacima uklesana četiri četvorna udubljenja. Kapitel sa astragalom je bio harmonično izgrađen, pojedini dijelovi su pojednostavljeni, a veća pažnja je posvećena njegovoj konstruktivnosti nego ornamentici. Ovakav oblik kapitela, ulazi u opći tok razvitka korintskog kapitela na prostorima Bosne i Hercegovine sa IV. st. n. e., na što nam ukazuju i pronađeni rimski kapiteli iz Gradine kod Srebrenice (kolonija **Domavija**) i iz Majdana kod Mrkonjić –Grada.[97] Na osnovu ovoga kapitel bi se mogao datirati u drugu polovinu IV. st. n. e, Nakon II. svjetskog rata, Vakufski odbor, je ustupio taj kapitel Zemaljskom muzeju u čijem je lapidariju izložen.

Ostaci rimskih građevina-Čijidžik džamija.

U blizini čaršije samo par stotina metara udaljene od njenog središta, ali na prostoru koji administrativno danas pripada općini Centar, u ruševinama još jedne džamije, Ćijidžik-džamije, 1947. god. pronađen je jedan veliki kameni blok porijeklom iz neke antičke građevine. Dužina bloka je 1,13 m., visina 1,13 m., a debljina 0,43 m. Pošto se Čijidžik-džamija nalazila uz samu desnu obalu Miljacke antički blok je bio ugrađen u jaki zid, neku vrstu kamenog nasipa koji je trebao osiguravati džamiju od poplava. S tri strane bloka je bio izrađen profil dok je četvrta strana bez profila bila grubo istesana. Tokom Rimskog carstva takvi profilisani dijelovi, u našem slučaju vjerovatno je riječ o donjem profilu, često su sastavljali donji dio *"anta"* ili služili kao pijedestal stubovima.[98]

Porijeklo nalaza iz rimskog doba na prostorima istočnog Sarajeva

U vezi spomenutih spomenika nađenih u ruševinama jasno se može postaviti pitanje njihovog porijekla, odnosno da li su oni autohtoni sa prostora Starog Grada i uopće istočnih dijelova sarajevskog polja. U drugoj polovini XV. st, a naročito u toku XVI. st. za vrijeme intenzivne urbanizacije Sarajeva i podizanja monumentalnih građevin, kao materijal za gradnju su često upotrebljavani i ostaci protohistorijskih i antičkih naselja i spomenika. Tako se može objasniti da su u ruševinama Kemaludinove džamije izgrađene u XVI. st., nađeni ostaci i rimske djelatnosti. U narodnoj tradiciji se dugo zadržalo predanje po kome stubovi Begove džamije (čija je gradnja završena 1531. god.) i drugih objekata koje je gradio Gazi-Husrev beg potiču iz Blažuja i Lužana.[99] Uslijed postojanja narodne tradicije se dugo vremena i pretpostavljalo da su stubovi Begove Džamije možda rimske provenijencije. Međutim iako je dokazano postojanje srednjovjekovnog materijala (stečci) na stubovima Begove džamije se ne mogu uočiti tragovi rimskog materijala, a ni po svojim tipološkim karakteristikama stubovi Begove džamije ne odaju da se radi o antičkim stubovima.[100] Ipak bi se moglo naslutiti da je, a na osnovu jednog fragmenta stupa od bijelog krečnjaka kojemu nedostaje jedan segment a koji sada stoji kao stepenica za ezan-taš, prilikom gradnje i Begove džamije upotrebljavan materijal iz rimskog doba, ali ipak ne u tolikoj mjeri kako to tvrdi narodna tradicija. Za taj fragment bi se možda moglo pretpostaviti da je činio cjelinu sa nekim rimskim kapitelom, slično kao u džamiji Ferhadiji.[101]

---

[97] Radimsky, 1893, 337.

[98] Sergejevski 1947, 33.

[99] Ljetopis fra Nikole Lašvanina, pod godinom 1696.

[100] Sergejevski, 1947, 31.

[101] Sergejevski 1947, 32.

Kada je riječ o natpisima, Sergejevski je pretpostavljao, upravo na osnovi narodne tradicije, da su ti rimski epigrafski spomenici iskorišteni za gradnju sarajevskih džamija donošeni iz Lužana.[102] Pašalić ima nešto relativnije stanovište; «……*može se konstatovati da su ruševine rimskih objekata na Sarajevskom polju služile kao majdan građevinskog materijala za podizanje javnih objekata*».[103] Znači po Pašaliću nije samo uži lokalitet bio mjesto odakle je odvlačen materijal za urbanizaciju Sarajeva.

Kada se govori o porijeklu rimskih spomenika u Kemaludinovoj džamiji i dvorištu Ferhadije džamije slobodno bi se moglo postaviti pitanje zašto bi osmanski inženjeri i radnici iz XVI. st. dovlačili rimske ostatke iz 12 kilometara udaljene Ilidže, kada su na Marindvoru i oko utoka Koševskog potoka u Miljacku, ni 500 metara udaljeno od mjesta gdje se nalazila Kemaludinova Džamija, mogli isto naći na brojne tragove rimskog prisustva ili u kamenolomu Lapišnice, koji je isto znatno bliži od Ilidže, doći do kamena iznimne vrijednosti i kvalitete.[104] Uostalom rimski kameni spomenici i to epigrafski bili su, kao što znamo iz primjera sa Švrakina sela, Osijeka kod Ilidže, natpisa Ulpije Successe, natpisa iz Krivoglavaca itd., razasuti širom sarajevske regije, a ne samo skoncentrisani na jednom mjestu. Sve to govori da su građevinari osmanskog perioda bili u mogućnosti da do tih rimskih epigrafskih spomenika dođu i na drugim mjestima a ne samo na prostoru Ilidže. A ne bi trebalo ni isključiti mogućnost da se u blizini ili na samom prostoru sarajevske čaršije nalazila neka rimska građevina(e), ili bar grobna nekropola, čije bi ostatke bosansko-osmanski graditelji možda iskoristili u sekundarnoj ili tercijarnoj upotrebi.

Za aru Katija, opet sa sigurnošću možemo tvrditi da je bila upotrijebljena, pored svoje prvobitne osnovne namjene, još dva puta u toku skoro 1700. godina svoga postojanja. Dio kamene površine are na kojoj se nalazio srednjovjekovni natpis prilično je izlizan, iz čega bismo mogli zaključiti da je kamen bio gažen u jednom dužem vremenskom razdoblju, možda služeći kao pločnik ili stepenica.

Rimske kamene spomenike one veličine i sadržaja kakvi su nađeni među ruševinama Kemaludinove Džamije sebi su mogli priuštiti samo članovi viših socijalnih slojeva, iz bogatijih i uglednijih familija, bez obzira da li su one domaćeg ili stranog porijekla. Ako su *Aqu(a)e* bile urbano i upravno jezgro istoimene lokalne administrativne i autonomne oblasti onda je razumljivo da su se posjedi lokalnih posjednika nalazili širom sarajevskog polja i padina koje su se spuštale u njega. Samim tim je i moguće pretpostaviti da su se i na krajnjem istoku sarajevskog polja nalazile vile rustike. Posebno se uvjerenje o stalnoj naseljenosti istočnih dijela sarajevskog područja u rimsko doba pojačava činjenicom o već evidentiranim: rimskom građevinom na Faletićima i utvrdom na Gradcu-Hodidjed. Uostalom velika naseljenost ovog područja u predrimsko doba, i pored nesumnjive promjene u kvaliteti življenja sa uspostavom rimske vlasti, nije mogla da ostane bez nekih vidova kontinuiranog nastavka niti je taj prostor mogao tek tako da bude potpuno napušten. Da li su fragmenti epigrafskih spomenika pripadali osobama koje su mogle imati određene veze sa prostorom Starog Grada u antičkom razdoblju sigurno će još neko vrijeme ostati precizno neodgovoreno. Možda bi se eventualno Ulpiji Pauli mogla dati neka veća povezanost za istočne prostore sarajevske regije nego na primjer prema spomeniku posvećenom Katijima, pokroviteljima akvesijenskog municipija koja bi se vjerojatnije primarno nalazila na zapadnim dijelovima sarajevskog polja, i to na užem ilidžanskom području. O karakteru međusobnih veza između Ulpije Paule, Ulpije Successe i dvoje Ulpija (oni sami su bili u međusobnoj vezi-možda bračnoj) sa natpisa iz Osijeka kod Ilidže, ako takva veza uopće postoji, za sada se ne može govoriti, ali možda bi mogli

[102] Sergejevski, 1941, 15; 1947, 31; 34-

[103] Pašalić, 1959, 119.

[104] Kamenolom Lapišnica je sudeći po svome nazivu (*lapis, idis, m*-kamen), vjerojatno bio eksploatisan i u antičko doba.

pretpostaviti da je rod Ulpija, uz Elije (evidentirane na natpisu iz Krivoglavaca) bio jedan od bogatijih i uglednijih rodova (domorodačko-desitijatskog porijekla) u rimsko doba na prostoru sarajevske regije koji je mogao priuštiti i podizanje, u čast i svojih ženskih članova (četiri žene sa ulpijevskim gensom u odnosu na jednog muškarca) i epigrafskih spomenika.[105] Inače rod Ulpia se vrlo često sreće na bosanskim prostorima provincije Dalmacije pa tako samo radi primjera navodimo još neke epigrafske natpise na kojima se spominju osobe sa ulpijevskim gensom. Sa natpisa princepsa Desitijata T.F.Valensa iz Breze potiće izvjesna Ulpia, a sa desitijatskog područja potiće i Ulpia Procilla? koja se spominje na natpisu iz Zenice, Jedan spomenik na kojem se spominje rod *Ulpius,* ali ovaj put posvećen muškarcu, pronađen je u Živaljevićima kod Rogatice (kolonija Ris....). Riječ je o žrtveniku iz II. st. n. e. koji je ***Iunoni Reginae*** posvetio Marko Ulpije Marcijan.[106] Inače okolina Rogatice svjedoči o izrazitoj prisutnosti roda Ulpija. Tako pored žrtvenika koji je podigao Marko Ulpije Marcijan, pronađena je i ara koju je u čast Jupitera Najboljeg Najvećeg podigao Marko Ulpije Apolodorus.[107] U Skelanima kod Srebrenice pronađene su također dvije are koje su podigli Marko Ulpije Kanije i Marko Ulpije Vitalis. [108] Često pojavljivanje ulpijevskog gentilnog imena, indirektno svjedoči i o načinima i intenzitetu romanizacije u južnoj i jugoistočnoj Bosni. Kao ključno vrijeme ovog procesa i konačnog utapanja domorodačkog stanovništva u rimsko građanstvo nameće se II st. n. e. i djelovanje careva iz dinastije Antonina. Možda su dodatni podsticaj primanju domorodačkog stanovništva sa ovih prostora u rimsko građanstvo, davali dački ratovi koje je vodio car Trajan (vl. 98-117. god. n. e.), u kojima su ilirske provincije činile strateško i logističkog zaleđe i mobilizacijsko područje i kasniji ratovi Marka Aurelija (161-180. god. n. e.) na dunavskoj granici.

Abraksas-gema iz Logavine

U temeljima jedne kuće u ulici Logavina, 1880. god., iskopana je gema koja se čuvala u riznici Stare pravoslavne crkve u Sarajevu.[109] Riječ je o gemi ovalnog oblika dimenzija 33 mm. i 25 mm. Na licu geme je prikazan Abraks sa glavom pijetla postavljenom u lijevi profil, koji u desnoj ruci drži zamahnuti bič. Sama slika Abraksa je veličine 25 mm, i širine 18 mm. Od struka pa nadole jasno se nazire haljinica. Iz podnožja vrata i to sa lijeve strane Abraksa pruža se relativno široki zavinuti rep, koji bi imao sličnosti sa repovima gmizavaca, guštera na primjer. Noge Abraksa su po sredini zavinute prema gore i završavaju se stilizovanim prikazom otvorenih životinjskih usta, dok su ruke prilično precizno geometrijski oblikovane, Pored slike Abraksa na gemi se nalaze (i na licu i na naličju) natpisi ispisani grčkim pismom :

Lice : ΙΑΩ ΑΒΡΑCΑΞ, riječ je o zazivanju imena božanstva.

Naličje : ΑΒΡΑ / CΑΞ / ΑΙΛΩΕ/ ΑΔΩΝΕ

[105] Imamović, 1979, 127-131

[106] Imamović,1977, 140, 384;Bojanovski, 1981, 187

[107] Imamović 1977, 374

[108] Imamović 1977, 135, 378, 380

[109] Truhelka, 1895, 215-216; Mesihović, 2023, 538-539.

Jedna isto prilično lijepa i slikovita abraksas gema potiće iz Prijedora. Truhelka, 1893, 551-552

Preuzeto iz Truhelka, 1895, 215 – 216

Indikativno je da je gema nađena u temeljima kuće i možda je forma zaklinjanja služila kao zaštita kuće. Obožavanje Abraksa je uvela gnostistička sekta Bazidilijanaca. Kod njih je ta riječ označavala cjelokupni skup duhova svemira, što se izvodilo iz brojčane vrijednosti grčkih slova koja su davala broj 365, tj. godišnji ciklus.[110] Vjerovanje u Abraksa se raširilo tako da ga je poprimila svaka mistička, magijska i alhemičarska sekta. Datiranje ove geme bi se moglo staviti u vrijeme kada su istočnjački kultovi preplavili Rimsko carstvo, posebno pod uticajem raznih gnostičkih vjerovanja III. i IV. st. Kasnije su ta razna vjerovanja poprimila karakter narodnog sujevjerja, jako se dugo zadržavši u vidu praznovjerica u vjerovanjima lokalnih populacija, a predmeti koji su se koristili u tim gnostičkim i mističkim obredima postali su amuleti.

Nalazi rimskog novca

U ulici Dugi Sokak, na padinskom dijelu Starog Grada, pronađen je bronzani novčić kovan za vrijeme cara Tiberija (vl. 14 – 37. god. n. e.), a posvećen uspomeni na cara Augusta. Na licu novčića se nalazi natpis DIVVS AVGVSTVS PATER (*božanski otac August),* kojim je car Tiberije kao adoptirani sin odavao poštu deificiranom Augustu. Na naličju se nalazi prikaz munje. Novčić se čuva u Zemaljskom muzeju i nosi inventarski broj numizmatičke zbirke 12365. Ovaj novčić je gotovo sigurno u rimskim državnim kovnicama nastao neposredno nakon smrti Augusta 14. god. n. e. i samim tim predstavlja najstariji materijalni nalaz rimskog prisustva na sarajevskom području, par godina nakon završetka Velikog Ilirskog ustanka.

Baščaršija

Već je spomenuto da je prostor Baščaršije u rimsko doba bio i važno saobraćajno raskršće, gdje su se iz sarajevskog polja odvajali putevi u planinska područja istočne i jugoistočne Bosne. Nesumnjivo je činjenicu postojanja raskrižja puteva moralo pratiti i podizanje zgrada. U prilog takvoj konstataciji govore nesigurne vijesti zabilježene kod Vladimira Skarića, da je na prostoru Baščaršije nađeno nekoliko ulomaka rimske opeke i veliki rimski bronzani novac koji pripada caru Gordijanu Semproniju III (vl. 238-242. god. n. e.).[111] Možemo samo žaliti za činjenicom da je u doba osmanske urbanizacije ovog područja propala rimsko-antička baština čijim bi otkrivanjem bilo bačeno novo svjetlo na kontinuitet stanovanja na užem sarajevskom području, i na preduslove nastanka samoga grada. Opeka direktno sugerira postojanje zgrada na ovom prostoru, dok bi novac sa likom Gordijana odredio sigurno vrijeme postojanja rimskih stambenih objekata na području

[110] Kod Grka, kao i kod Rimljana brojevi su označavani određenim slovima.

[111] Skarić, 1937, 27.

Baščaršije za sredinu III. st. n. e. Ako je na ovome prostoru postojalo rimsko manje naselje, ***mansio*** (putna stanica) ili samo **vila**, onda se postavljaju nova pitanja vezana za nastanak Sarajeva. Da li bi ta rimska naseljenost na Baščaršiji možda imala kontinuitet i sa srednjovjekovnim razdobljem, odnosno sa selom Brodac, od čijih je stanovnika Isa-beg Isaković kupio zemljište na kojem je podigao Sarajevo. Da li je to možda značilo da je ta rimska naseljenost na prostoru oko današnje Vijećnice, preživjela i kasnije se simbiozioralo sa doseljenicima, utopivši se u stil i način srednjovjekovnog života, i živeći kao malena zajednica sve do osmanske uspostave "Bosanskog krajišta".

Opći pogled na sarajevsko područje u rimsko doba

Ipak i pored postojanja dokaza o stalnoj naseljenosti istočnih, starogradskih prostora u rimsko doba, u odnosu na prethodna razdoblja njihovo značenje kao mjesta za naseljavanje je u određenoj mjeri opao u odnosu na neke druge sarajevske prostore. Smještanje naselja i stambenih objekata se sada pomjera u zapadnije i u ravnije dijelove sarajevskog područja. Na prostoru Nove željezničke stanice, Marijin-Dvora, Musale, oko donjeg toka Koševskog potoka, i Skenderije odnosno na ravnici koja se odmah pružala ispod kompleksa Zlatište-Debelo brdo-Soukbunar izraslo je u rimsko doba jedno naselje. Tu je, i pored potpune urbanizacije u moderno doba koja je prilično prekrila arheološke slojeve, evidentiran veliki broj nalaza rimske provinijencije, na osnovu kojih bi se moglo zaključiti da su se tu nalazili rimski stambeni objekti, privredni objekti (ciglana i lončarska radionica), tri nekropole sa ravnim grobovima i kultni spomenik na Novoj željezničkoj stanici, u krugu Fabrike duhana i Kasarne "Maršal Tito". Na širem ovom području, uključujući i Debelo Brdo je pronađen i novac koji pripada carevima Otonu (vl. 69. god. n. e.), Trajanu, Antoninu Piju (vl. 138-161. god. n. e.), Didiju Julijanu (193. god. n. e.), Trebonijanu (vl 251-253. god. n. e.), Klaudiju II Gotskom (vl. 268-270. god. n. e.), Dioklecijanu (vl. 284-305. god. n. e.) Konstantinu I Kloru (vl.293-306. god. n. e.) Liciniju, Konstantinusa, Konstanciju II, Vetraniju, Valentijanu (vl. 364-375. god. n. e.), Valensu, Gracijanu i novčić koji je izdala kolonija Viminacijum. Uz veliki broj novčića pronađen je veliki broj pojedinih predmeta. Ni Debelo brdo nije zanemareno i na njemu je postojala citadela, koja je vjerovatno imala zadatak kontrole nad naseljem u podnožju.[112] Nalazi novca omogućavaju i približno datiranje ovog naselja i njegov razvitak. Po svemu sudeći naselje je postojalo već u II. st. n. e., a svoj vrhunac je doživjelo u drugoj polovini III. st. n. e. i prelazu u IV. st. n. e. Kroz sarajevsko polje, gotovo podudarno sa današnjom osnovnom saobračajnicom u Sarajevu Titova-Ulica Zmaja od Bosne-Bulevar Meše Selimovića prolazila je i rimska cesta koja je povezivala Salonu i uopće primorje sa sjeveroistokom Provincije i napose sa srebronosnim rudnicima u Domaviji. Tako je svojim smještajem na važnoj rimskoj cesti naselje na prostoru općine Centar bilo jedno od bitnijih putnih stajališta.[113] Posebno je zanimljiv nalaz sestercija Didija Julijana, nađen u koritu Miljacke,[114] jer je zbog samo dvomjesečne vladavine u toku 193. god. n. e. ovog rimskog cara novac posvećen Didiju Julijanu dosta rijedak. Prisustvo ovog novčića sugerira da je središnji dio Sarajeva, bio jedno od važnijih putnih i trgovačkih stajališta na komunikaciji Salona-Narona-Domavia, i da je promet krajem II. st. n. e. ovim pravcem bio iznimno živ i sadržajan.

Ovaj naseobinski kompleks u području ravničarskog dijela današnje općine Centar je bio vjerojatno antički nasljednik velikog bronzanodopskog i željeznodopskog kompleksa Zlatište-Debelo brdo-Soukbunar. Na Debelom Brdu se zadržala vjerojatno samo utvrda. Ovo dugotrajno naselje se i u prvo vrijeme epohe klasične civilizacije se zadržalo unutar ingerencija desitijatske *civitas*, sve do stvaranja i širenja akvesijenske municipalne jedinice. *Aqu(a)e* je vjerojatno, na osnovi pronađenih natpisa, imala status municipija i počasni naslov respublike. Na osnovi natpisa iz Krivoglavaca[115]

---

[112] Za rimsko prisustvo na ovom prostoru vid. više : Evans, 1885, 20; Fiala, 1894, 108, 123, Pač, 1895, 94--95; Radimsky, 1896, 109-112; Ćurčić, 1908, 369, 373; Skarić, 1937, 27; Sergejevski, 1947, 10-29, 38-42; Sergejevski, 1948, 167-187, Gabričević, 1954, 41-46; Šabanović, 1960, 6-10; Smole-Gavrilović, 1971, 89; Pašalić, 1975, 235-246; Bojanovski, 1981, 169;

[113] Sergejevski, 1947, 14; 29; Pašalić, 1960; Bojanovski, 1973, 405-407; 1978, ,1981, 168-169,

[114] Čuva se u numizmatičkoj zbirci Zemaljskog muzeja pod inventarskim brojem 12359

[115] Istraživanja u novembru 2006. god. su vodili prof. dr.sc. Enver Imamović, dr. sc. Salmedin Mesihović, mr. sc. Snježana Vasilj sa Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu i Adnan Muhtarević iz Muzeja

Aquae se eksplicitno spominje kao municipij. Naselje na prostoru ilidžanskog naselja Lužani i današnjeg banjsko-hotelskog kompleks, a koje je postalo upravni centar većeg dijela Gornje Bosne se najranije počelo izgrađivati već u I. st. (možda i na nekim predrimskim temeljima), a svoj najveći uspon doživilo u III. st. n. e. jer je za vrijeme vladavine Dioklecijana prepoznajemo pod nazivomm *Res publica Aquae*. To vrijeme se uostalom poklapa sa vremenom općeg uspona "ilirskih zemalja". Iz tog historijskog razdoblja potiče i nastanak Mogorjela, a sav taj uspon se podudara, slučajno ili ne, sa razdobljem vladavine «dinastije» ilirskih careva počevši od sredine III. st. n. e. (Decije, Klaudije Gotski, Aurelijan, Prob, Kar, Dioklecijan,), koji su prekinuli doba anarhije i vladavine "Trideset tirana" i usmjerili razvitak rimske države u drugom pravcu.

Uopće zapadni dijelovi sarajevskog polja za razliku od predrimskog doba u antičko doba dobijaju na značenju, tako da na području Novog Grada, preciznije Švrakina sela, nailazimo na ostatke vile rustike i rimski epigrafski kameni, kultni spomenik, podignut od veterana koji je služio pod dvojicom careva (Augusta) —možda suvladara---, i koji je živio na području današnjeg Švrakina sela, a na Stupskom brdu se nalazilo jedno poljoprivredno dobro sa vilom rustikom, nekropola ravnih grobova i novac careva Karina (vl. 283-285. god. n. e.) i Maximusa (vl. 307-310. god. n. e.).[116]

Pored navedenih prostora nalazi iz rimskog doba pronađeni su na još dosta mjesta uglavnom na zapadnim krajevima sarajevskog polja, i to na potezu od rijeke Željeznice, do utoku rječice Ljubinje u Bosnu. Ostaci rimskih građevina (naselja na otvorenom, vila urbana, vila rustica) su registrovani i na Crkvinama kod Kotorca (možda je u ovom slučaju riječ o nekom religijskom objektu, što indirektno sugeriše i sam toponim kao i na lokalitetima Crkvište-Blažuj gdje su isto pronađeni ostaci većeg kompleksa zgrada iz rimskog doba i u Crkvinama kod Rakovice)[117], Crnač-Donji Kotorac, Hrasnica, Osijek, Butile, Gradac-Dvor, Gornja Jošanica, Gradina Svrake, Grčko groblje Svrake, Grad Svrake, Despića Njive, Naklu (Vogošča), Kamenjača (Vogošča), Marije-Krivoglavci, Zidine-Krivoglavci, Bjelašama (Rakovica), [118] Postojanje religioznih objekata, paganskih i kršćanskih je evidentirano i na lokalitetima Crkvine-Vreoca, gdje nailazimo i na ostatke žrtvenika i crkve i nekropole, te u Crkvinama u Rogačićima, u Mihaljevićima i Zeniku kod Rakovice se nalazi nekropola ravnih grobova.[119] I na prahistorijskoj osnovi gradine Ilinjača-Kotorac pronađeni su tragovi bazilike, i rimske utvrde, vjerovatno u funkciji kasnoantičkog refugija[120] Kameni spomenici su evidentirani u Osijeku kod Ilidže, [121] Najzanimljiviji je nalaz ostataka rimskog vodovoda, odnosno keramičkih vodovodnih cijevi u Barama kod Rakovice.[122] Kada se sagledaju svi ti nalazi rimskog prisustva u bližoj udaljenosti od upravnog jezgra AQVAE...., može se uočiti njihova veća

---

grada Sarajeva, a u istraživanjima su učestvovali i studenti dodiplomci i postdiplomci Odsjeka za historiju. Natpis je rekonstruirala dr.sc. Bruna Kuntić Makvić sa Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

[116] Pač, 1894, 341; S i Vl. Trifković, 1908, 184; Čremošnik Gregor, 1930, 211-225; Skarić, 1937, 26.

[117] Međutim, toponimi izvedeni iz riječi crkva, ne moraju u Bosni automatski značiti da je riječ o tome da su se tu nalazili objekti religioznog karaktera. Stanovništvo je običavalo tako nazivati i bilo kakav drugi markantiji ostatak antičke građevine, dok su se rjeđe tim imenima služili za označavanje srednjovjekovnih religijskih objekata. Sergejevski 1947, 33.

[118] Evans, 1885, 16-17; Makanec-Truhelka, 1890, 95-96; Fiala, 1889, 92; Fiala, 1892, 211-214; Pač, 1894, 342-343; Pač, 1902, 16; Skarić, 1937, 22,26; Sergejevski, 1947, 32-36; Mazalić, 1950, 405-406; Benac, 1954, 32-33; Bešlagić, 1971, 177, Bojanovski, 1981, 142.

[119] Sergejevski, 1947, 33; Glavaš, 1982, 93-118; Marijanović, 1984, 89-96.

[120] Čurčić, 1908, 364; Korošec, 1941, 77-81; Ferjančić, 1959, 58; Benac, 1963, 25-31; Čović, 1965, 73, 79, 84; Čović, 1966, 9-17.

[121] Hoernes, 1880, 42-44; Evans, 1885, 212-213; S i Vl. Trifković, 1908, 170.

[122] S i Vl. Trifković, 1908; Bojanovski, 1981, 142.

koncentracija u okolini Vogošče i Rakovice, što na osnovu nalaza vodovodne mreže, sugerira pogotovu za Rakovicu i postojanje jednog naselja, sličnog onom na Centru. Za ostatke rimskih građevina na lokalitetima Gradina-Svrake i Grad-Svrake pretpostavlja se da su pripadali utvrdama, koje su bile tako situirane kao da su mogle da kontrolišu sjeverozapadni ulaz, uz tok Bosne, inače najpristupačniji, u sarajevsko polje. Dok je *Aquae* predstavljala urbano i upravo jezgro upravne jedinice, naselja i stambeni objekti na sarajevskom polju i okolnim padinama, predstavljala su ager municipalne jedinice *Aquae* ispresijecan sa manjim naseljima, vilama, seoskim gazdinstvima, putnim stanicama i "industrijskim" objektima koji su svi služili i opskrbljivali urbano jezgro. Slika u rimsko doba bi tako bila potpuno različita u odnosu na Sarajevo, gdje je urbano jezgro u istočnim dijelovima sarajevskog polja, i gravitirajućim padinama. Samim tim je vjerovatno da su i neke uglednije porodice, iz *Aquae* mogle imati svoje posjede sa vilama i na prostoru Starog grada. Vila na Faletićima je samo jedna od vidljivih znakova prisutnosti posjeda lokalnih posjednika zemlje na prostoru Starog Grada. Naravno ne bi pored spomenutih mjesta, trebalo isključiti ni mogućnost da je i u drugim dijelovima sarajevskog polja i okolnih padina bilo još naselja, ili izolovanih stambenih objekata, ali koji nisu otkriveni.

Kasna antika i rani srednji vijek

I u vremenu seobe naroda, i pored posvemašnjeg haosa koji je nastupio nakon bitke kod Hadrijanopolja 376. god. n. e. i sloma rimskog odbrambenog limesa na Dunavu, nastavio se kontinuitet prisustva stalnih ljudskih naselja na sarajevskom području. Zapadnorimska uprava u ovim krajevima i pored svih iskušenja vezanih za barbarske provale, posebice hunska pustošenja, zadržala se i u toku prve polovine V. st. n. e. Jedno vrijeme provincija Dalmacija je egzistirala praktično kao jedna nezavisna upravno-politička cjelina za uprava Marcelina i Julija Nepota. Sa etabliranjem ostrogotske uprave u Italiji i kompletno zapadnobalkansko područje je ušlo u sastav Teodorikove ostrogotske kraljevine, istina radi, koja se nalazila pod nekom, bar formalne prirode, vrhovnom vlašću istočnorimskog cara iz Konstantinopolisa. Višedecenijska egzistencija ostrogotske uprave je donijela mir, ponovno obnovu antičkih tradicija, i privremeno je zaustavila dalju destrukciju antičke kulture i načina života. Obnovljeni su putevi, ponovo je uspostavljena poštanska služba, oživjela je rudarska djelatnost.

Ostrogoti su bili dosta malobrojni u odnosu na ostatak stanovništva svoje kraljevine, čineći samo nešto više od 1 % ukupnog stanovništva (a i to uglavno naseljeno u Italiji), tako da su i materijalni tragovi njihove prisutnosti u BiH relativno rijetki. Pored toponima, na teritoriji BiH od gotskog nasljeđa pronađene su još dvije gotske fibule, dvije spone od pozlaćene bronze iz grobova iz Mogorjela, otkrivene 1903., ali još uvijek neobjavljene, i na kraju runski alfabet **"futhark"** na stupu brezanske bazilike.[123]

Jedini nalaz gotske materijalne kulture pronađen na istoku sarajevskog područja je karika životinjskog stila, nađena 1894. god. u ulici Čemaluša (općina Centar).[124] Karika je izrađena od bronzane žice, debele 2,5 mm u promjeru 49 mm i pokrivena tamnozelenom patinom.[125] Na dva mjesta na karici nalaze se dvije potpuno slične životinjske glave, koje su karakteristične za sjeverni životinjski stil, koji vodi svoje porijeklo iz Skandinavije.

Paralelno sa kasnoantičkim preobražajem rimske države i mediteranske kulture dešavala se i transformacija religijsko-duhovnog života populacija koje su nastanjivale kontinentalnu unutrašnjost Provincije. Iako sa slabijim intenzitetom i nešto sporijim tempom, nego u susjednim krajevima, kršćanski kult se ipak uspio nametnuti. Kršćanski kult, proistekao iz bliskoistočno semitsko- hebrejskog miljea se u većoj ili manjoj mjeri i u brdsko-planinskoj zoni Provincije simbiozirao sa indoeuropskim i antičkim nasljeđem duhovno-religioznog života. O najranijoj prisutnosti kršćanskog kulta na istočnim dijelovima sarajevske regije svjedoči nalaz komada cigle sa ugraviranim krstom, nađenom na lokalitetu Vasiljeva bašta. Oblik ugraviranog krsta sa širokim završecima krakova, pojavljuje se od početka IV. st. n. e, a pošto je odlomak cigle sa slikom krsta, nađen u blizini parice koja pripada istočnorimskom caru Justinu (vl. 518-527. god.), mogli bismo zaključiti da taj odlomak potiče iz kasnijih razdoblja od IV. st. n. e, možda iz vremena Justinijanove rekonkviste[126]

[123] Sergejevski, 1947, 43.

[124] Karika se danas čuva u sklopu srednjovjekovne zbirke Zemaljskog muzeja pod inventarnim brojem 574.

[125] Sergejevski, 1947, 43.

[126] Sergejevski, 1947, 23.

Međutim kratkotrajno razdoblje mira i prosperiteta za ostrogotske vladavine zaustavljeno je novim ratom. Nakon smrti Teodorika situacija u kraljevstvu se naglo počela komplikovati; borbe i uzajamno neprijateljstvo između gotske i rimske aristokratije, kršćanskih crkava (arijanske i ortodoksno-katoličke)[127] postajalo je sve izražajnije. I ubistvo Teodorikove nasljednice Amalasvinte 535. god. poslužilo je kao dobar povod istočnorimskom caru Justinijanu (vl. 527-565. god.) za početak rata sa Ostrogotima. Romeji su nakon 20-godišnjeg rata, koji je u velikoj mjeri razorio i mnoge tekovine antičke civilizacije, konačno uspjeli da unište ostrogotsko kraljevstvo i zauzmu Italiju. Većem dijelu područja gdje su se vodile ratne operacije, posebno Italiji, bilo je potrebno više stoljeća da se oporavi od posljedica razornog rata.

Za razliku od ratišta u samoj Italiji, Romeji su relativno brzo i bez većih napora preuzeli kontrolu nad provincijom Dalmacijom i 535. god. imamo ponovnu obnovu u našim krajevima rimske vladavine, samo sada u njenom istočnom, konstantinopoljskom smislu. Nove okolnosti i novi neprijatelji uvjetovali su i nove uslove stanovanja i na sarajevskom području. Dolazi do ponovnog povlačenja na padine i brežuljke, a Debelo brdo, kao refugij i utvrda ponovo stiče posebno značenje još za Justinijana što dokazuje i pronađeni novac sa likom ovog romejskog cara. Tada je vjerojatno i ova utvrda na Debelom brdu ulazila u široko-razgranatu politiku Justinijana koja se zasnivala na izgradnji utvrđenih odbrambenih pojaseva, kojima se nastojalo zadržati nadiranje prekodunavskih barbarskih naroda.[128]

Sa posljednjim decenijama VI. st. i početkom VII. st, područje Bosne i Hercegovine, a sa njim i uža sarajevska oblast proživljavalo je zadnje dane antičkog života. Sada se pojavljuju nove etničke i jezičke skupine, koje za razliku od germanskih i hunskih naroda imaju za cilj i zadržavanje i naseljavanje na osvojenim teritorijama. Slavenski prodori, prisutni još od prve polovine VI. st. posebno se pojačavaju sa pojavom azijskog naroda Avara (Obri) koji su okupljanjem oko svoga etničkog jezgra mnogih slavenskih, germanskih (Gepidi) i zaostalih i novodošlih azijskih tursko-mongolskih naroda stvorili moćan plemenski savez. Nakon ubistva romejskog cara Maurikija 602. god. granica je i definitivno popustila i nastupile su godine posvemašnjeg uništavanja institucija i načina živoga antičkog društva u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva i prekida kontinuiranog razvitka mediteranske civilizacije. Izuzev u primorju najveći dio gradova, centara municipalnog života na tlu današnje Bosne i Hercegovine je razoren, a može se slobodno reći da je došlo i do kulturnog i civilizacijskog naglog i dubokog pada na skoro čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine. Najvažnija posljedica događaja iz godina kada se konačno urušila antička civilizacija, bilo je ustaljivanje novog etničkog faktora, poglavito slavenskog elementa, iako ima i primjera i manjeg naseljavanja Avara (toponimi Obri) pa možda ne bi trebalo isključiti i nastanjivanje nekih germansko-gepidskih skupina na prostoru koji danas zahvata Bosna i Hercegovina.

Međutim, novodoseljeno stanovništvo, nagli diskonuitet koji je u sebi sadržavao i neke elemente kulturnog i civilizacijskog šoka i promjena političkog okvira iz uređene države u pravom smislu (romejskog -vizantijskog- Carstva) u neki politički entitet neko vrijeme pod supremacijom Avara, nije značilo da je tradicija ranijeg života bila apsolutno prekinuta, Starije provincijalno stanovništvo je preživjelo u velikom broju, a tu i tamo se može osjetiti i tihi, prigušeni kontinuitet sa nekim elementima ranijeg načina života. A polako nastupa i proces simbioze starosjedilačkog stanovništva, više ili manje kristijaniziranog i paganskog doseljenog slavenskog i drugog stanovništva.

[127] Goti su prihvatali arijansku teoriju o krščanstvu, koju je među njima raširio biskup Vulfila (grčki Ulfilas), dok je većina crkvenih institucija koje su zastupale rimsko stanovništvo prihvatalo katoličko-ortodoksnu dogmu.

[128] Sergejevski, 1947, 23; 40; 42.

Ovaj proces stapanja dva etnička, jezička elementa sa različitim kulturno-civilizacijskim tradicijama najbolje se može sagledati upravo na prostoru Starog Grada i njemu šireg okruženja. O tome na najslikovitiji način govore primjeri naziva planina Trebevića i Romanije. Naziv Trebević je nedvosmisleno slavenskog porijekla i označava deminutiv slavenskog glagola *trebiti, trijebiti*, koji je izuzev u kolokvijalnom govoru u svakodnevnom govornom jeziku zamijenjen glagolima *žrtovati, uništavati*. Trebević vodi porijeklo od izraza Trebišta, pod kojim se u staroslavenskom jeziku označavao žrtvenik. Iz toga bi se moglo zaključiti da su neka mjesta na Trebeviću, najvjerovatnije vrhovi u prvo vrijeme po doseljavanju Slavena služili kao prostor na kome su se izvodile paganski obredi u kojima se između ostalog primjenjivalo i ritualno žrtvovanje. Inače slavenske religijske misterije i obredi povezani sa planinama ne predstavljaju specifikum. Pored primjera Trebevića, na prostoru današnje Bosne i Hercegovine postoji čitav niz planinskih vrhova, uzvisina i padina za koje je evidentna tradicija religijskih obreda, vjerovatno vezana za kult slavenskog boga Peruna, koji je i do danas preživio u vjerovanju naroda u kršćanskoj verziji kao sv. Ilija gromonosac i u muslimanskoj verziji kao Alija, kome je i posvećen i poseban dan (2. avgust) Ilindan (kod kršćana) ili Alđun (kod muslimana). Najilustrativniji je primjer vrha planine Treskavice koji nosi naziv Mala Ćaba i čije samo ime direktno indicira da je tu postojao kontinuitet hodočašća, koji je ne samo preživio rekristijanizaciju, nego je na kraju uspio naći i svoje mjesto u duhovnom životu dijela stanovništva koje je primilo islam. Čak je i danas, poglavito kod bosansko-hercegovačkih muslimana, prisutan kult vrhova kao reminiscencija na staru slavensku religiju, što se simboliziralo i hodočašćima (dovišta) na planinu Konjuh na čijem vrhu su prvog utorka iza Alđuna Kladanjci obavljali dovu. Ivo Pilar u svome djelu "O dualizmu u vjeri starih Slovjena"(izd. JAZU Zagreb 1931. god). navodi da je vrh planine Konjuh bilo staroslavensko svetilište posvećeno božanstvu Svetovidu.

Kada je riječ o pitanju planine Trebević sve već navedeno dovoljno govori o ritualnom i religijskom značenju vrhova planine Trebević za pagansko stanovništvo slavenskog porijekla, koje je samim tim moralo biti prisutno i na prostoru današnjeg Starog grada. Sa druge strane kao što toponim Trebević govori o prisutnosti slavenskog elementa u sarajevskoj regiji, tako i naziv druge planine koja na istoku zatvara sarajevsku regiju daje reminiscenciju na preživljavanje starosjedilačkog provincijalnog stanovništva. Toponim Romanija ne treba mnogo tumačiti; jasno je da on proizilazi iz ustaljenog naziva za Romejsko-Istočno rimsko carstvo ***Romania,*** (rimska zemlja), odnosno ono što pripada Rimljanima, u našem slučaju Romejima kao «nasljednicima» starog Rimskog Carstva. Analogiju našoj Romaniji imamo ne samo u nazivu države Rumunije (Romania), koji je novijeg datuma, nego prije svega u imenu italijanske regije Romanja (***Romagna***), Svoje ime Romanja duguje činjenici da je ona nakon langobardske invazije na Italiju 568. god. bila dva stoljeća najvažnija i najveća oblast koja je preostala Romejima (Bizantiji) na prostoru Italije, pa je tako dobila i naziv Rimska (romejska) zemlja, nasuprot susjedne Lombardije koja svoje ime duguje doseljenim germanskim Langobardima (u italijanskoj verziji Lombardi). Može se pretpostaviti da je i naša ***Romania*** zahvatala sigurno čitavu romanijsku regiju, što podrazumijeva pored same planine i glasinačku visoravan i porječje Prače. Pred nama se postavlja pitanje koji su to razlozi zbog kojih je ovo područje dobilo naziv Romanija, zemlja Rimljana. Sam toponim je baš zbog upotrebe termina ***Romania***, sigurno dosta starog datuma, vjerovatno iz VII. st. kada je i kod još uvijek Slavena i u jeziku starosjedilačkog stanovništva još bio živ termin ***Romania*** za vizantijsku državu, a iz tog naziva i za sve izvedenice koje bi se odnosile na život populacije koja bi se na bilo koji naziv vezivala ili za još živuće Romejsko Carstvo ili za tradiciju nestalog Rimskog carstva i uopće za vrijeme prije dolaska Slavena. Kasnije su Slaveni za Romejsko Carstvo i njeno stanovništvo upotrebljavali izraze Grčko Carstvo i Grci. Naša Romanija je tako morala da izražava neku određenu

etničku i jezičku, pa možda i kulturnu i religijsku specifičnost u odnosu na novodoseljeni etnički i kulturni element, a koja u svome korijenu ima starosjedilački, rimskoprovincijalni element. Za razliku od italijanske Romanje, zbog prilične geografske izolovanosti bosanske romanijske regije u kontinentalnoj unutrašnjosti zapadnog Balkana tako udaljenoj od vizantijskih preostataka u primorju i ostrvima, teško bi bilo pretpostaviti da je Vizantija uspjela sačuvati svoju vlast u našoj ***Romanii***, okružena političkim entitetima proisteklim iz avarske invazije i slavenskog naseljavanja. Naravno ne bi opet sa druge strane trebalo isključiti ni činjenicu da se provincijalno stanovništvo koje je živjelo na prijelazu iz antike u srednji vijek na prostoru naše Romanije uspjelo više-manje oduprijeti invazorima i doseljenicima i održati kontinuitet samostalnosti ili bar autonomije još neko vrijeme, dok se sa okolnim područjima ne utopi u jezgro iz kojeg je nastala buduća bosanska srednjovjekovna država. Da li je možda postojala i neka granica između bosanske Romanije i drugih plemenskih i političkih entiteta, i kuda se ona protezala. Da li je, ako je i postojala samostalna Romanija, ona možda svoje porijeklo vukla iz tradicije neke antičke administrativno-upravne cjeline (kolonija Ris... i *Aquae*), kada se ona stopila u bosansko jezgro i slična pitanja će tražiti mnogo studioziji i svestraniji pristup kako bi se moglo odgovoriti na sva pitanja vezana za bosansku Romaniju.

Bez obzira na ove kombinacije koje se tiču političkih pitanja bosanske Romanije, jasno je da je za razliku od Trebevića, Romanija svoje ime duguje većem prisustvu starosjedilačkog stanovništva. To stanovništvo je u sebi sadržavalo ne samo tradiciju antičkog života, nego i onog predrimskog, ilirskog elementa, za koje bi se moglo reći da je većim dijelom činilo i samu srž provincijalnog stanovništva, kojeg su zatekli Slaveni. Pošto na romanijskoj regiji ima vrlo malo do sada poznatih tragova života u antičko vrijeme, vjerovatno je dio stanovništvo koje je živjelo vezano za municipalna središta (u prvom redu dolaze u obzir kolonije Ris...., (Rogatica) i *Aquae* izbjeglo na Romaniju i glasinačku visoravan, gdje je bilo prisiljeno uslijed novonastalih političkih i kulturno-civilizacijskih okolnosti da živi načinom života na znatno nižem nivou, vrativši se stočarstvu kao primarnom elementu svoga života.

I na Ilidži, na prostoru nekadašnjeg urbanog jezgra, zapaža se u ranom srednjem vijeku kontinuitet prebivanja, što nedvosmisleno preko pronađenih nalaza srednjovjekovne provenijencije, i domaće provincijalne proizvodnje ali i slavenske, svjedoči o susretu i stapanju dva elementa.[129] Nekropola u Mihaljevićima na prostoru Novog Grada, gdje su pronađeni ostaci i gotskog i slavenskog i romejskog materijala je najbolji reprezent ranosrednjovjekovne šarolikosti etničkog sastava, ali i kulturne sadržine populacije, koja je živjela u sarajevskoj regiji na prijelazu iz antike u rani srednji vijek.[130]

I antički naseobinski kompleks u Centru je zadržao svoj kontinuirani razvitak, i u srednjovjekovnom slavenskom miljeu bio je poznat kao trgovište Utorkovište.[131] Ukupno predosmansko naselje na području današnjeg Sarajeva zvalo se "Vrhbosna" (različite verzije ***Varbossanija, Werchossen, Verhbossanija).***[132] U srednjem vijeku, kako možemo razaznati iz ranoosmanskih izvora, na sarajevskom području egzistiralo je i više sela koja su se vremenom utopila u urbano jezgro, čak sačuvavši i svoja imena sve do danas. Tako prepoznajemo na prostoru Starog Grada sela Brodac,

[129] Čremošnik Irma, 1950, 385-386; Čremošnik Irma, 1953, 303-315.

[130] Miletić, 1955, 151-155; Miletić, 1956, 9-36; Miletić, 1961, 249-257.

[131] Ćurčić, 1908, 369-370.

[132] Sergejevski, 1947, 50.

Bistrik, Komatin, Hrvatin, Hrid, a na ostalom području Sarajeva još i sela Koševo, Nahorevo, Bilave (danas Bjelave), Radonje, Radilovići, Pohvalići (danas Pofalići), Bilavica i drugi.[133]

Kao što možemo vidjeti prostor Starog grada na kojem se dodiruju sarajevska i romanijska regija, bio je jedan od predjela gdje je došlo do simbioze dva etnička elementa, i njihovih tradicija što je ujedno označilo i početak novog historijskog razdoblja. U srednjem vijeku, prostor Starog Grada je isto bio naseljen i imao je važnu komunikacijsku i naseobinsku ulogu u životu centralnih dijelova bosanske srednjovjekovne države. O tome svjedoči i veliki broj nekropola sa stečcima razbacanih po okolnim padinama, više registriranih sela, tvrđava (Obhođa) velikaških dvoraca, od kojih je najreprezentativniji Stari grad iznad sela Buloga koji je pripadao velikaškoj porodici Draguljevića a i jedno veće naselje Hodidjed.[134] O kontinuiteta naseljavanja dovoljno govori i samo ime za gradinu na Ravnim Bakijama-*Fortica*, čiji nam italijanski i romanski prizvuk sugeriše da se na mjestu prahistorijske gradine u srednjem vijeku nalazila manja utvrda. Na Fortici je, tako među mnogobrojnim prahistorijskim keramičkim ostacima, koji su po pravilu neornamentisani, pronađen i nožni fragment vaze, napravljen na lončarskom kolu koji je ukrašen sa sedam koncentričnih krugova i jednim redom urezanih zareza, i vjerovatno je srednjovjekovne provenijencije.[135]

Svi ti srednjovjekovni lokaliteti se naslanjaju na prahistorijsko i antičko nasljeđe i slobodno se može reći da je na prostoru Starog Grada-Sarajeva postojao neprekinuti kontinuitet naseljenosti koji je možda mijenjao etničku, kulturnu, religijsku, političku sadržinu, ali su veća i manja naselja postojala u neprekinutom nizu skoro tri milenijuma, prije nego što je formalno nastalo na prostoru Starog Grada, urbano jezgro iz kojeg je proizašlo moderno Sarajevo. Moguće je i pretpostaviti da je i selo Brodac, čiju je zemlju od njenih vlasnika Isak beg Isaković otkupio, imalo svoj kontinuitet sa nekom prahistorijskom ili vjerovatnije antičkom naseobinom, kao što bi to mogla biti *vila rustica*. Najbolji primjer kontinuiteta naseobinskog načina života na ovom prostoru možda bi mogla simbolički označavati upravo ara Katija, čija je sudbina bila takva da posluži u tri razdoblja historije ovog područja (rimsko-antičkom, srednjovjekovnom i osmanskom). Samim tim i Isak-beg Isaković je samo slijedio i znatno dalje razvio i usmjerio u novom, sadržajnijem pravcu višemilenijumsku kulturu življenja na sarajevskom polju i gravitirajućima padinama, kako bi ona mogla prerasti u urbani centar Bosne i Hercegovine.

[133] Šabanović, 1960, 8-9.

[134] Truhelka, 1914, 238; Mandić, 1927, 10-11; Skarić, 1937, 33-34; Mazalić, 1939, 16-25; Kreševljaković, 1953, 15-16; Bešlagić, 1971, 174-175.

[135] Ćurčić, 1908, 377.

Zaključak

Iako arheološka istraživanja na prostoru Starog Grada Sarajeva nikada nisu bila sistematska, dostupni nalazi omogućuju pouzdanu rekonstrukciju intenzivne i višeslojne ljudske prisutnosti. Od paleolitičkih tragova i neolitske Marinkove pećine, preko razvijenog sistema gradina iz brončanog i željeznog doba, do rimskih i ranosrednjovjekovnih struktura, jasno je da ovaj prostor čini jezgru kontinuiteta sarajevskog naseljavanja. Svojim prostornim rasporedom, povezanosti s glavnim komunikacijama i simbolikom svetih mjesta, Stari Grad se izdvaja kao jedno od ključnih središta prapovijesne Bosne. Arheološki horizonti Fortice i Gradca svjedoče o kulturnim vezama između srednjebosanskih, glasinačkih i panonskih zajednica, te pokazuju kako se Sarajevo razvijalo na tisućljetnim temeljima civilizacije. Za buduća istraživanja, prioritet je sistematsko arheološko kartiranje i zaštita postojećih lokaliteta, jer urbanizacija i erozija prijete potpunim nestankom najstarijih slojeva grada.

Summary

This study explores the prehistoric and ancient history of the Stari Grad (Old Town) area of Sarajevo, one of the oldest continuously inhabited zones of the central Bosnian region. Despite being the core from which modern Sarajevo evolved, this area remains one of the least archaeologically explored territories in Bosnia and Herzegovina. Through a combination of archaeological, historical, and topographic analyses, the work reconstructs settlement patterns from the Paleolithic to the Late Antiquity. Particular focus is given to the network of fortified hilltop settlements (gradine) that encircled the Miljacka valley and formed a defensive and residential system from the Bronze and Iron Ages. Key sites such as Fortica, Gradac-Hodidjed, Obhođa, Močila, and Faletići are analyzed in detail. Excavations at Fortica revealed rich ceramic assemblages, bronze artifacts, bone tools, and an anthropomorphic clay idol suggesting cultic practices related to household protection. The Gradac-Hodidjed site, with abundant pottery of Vučedol and Glasinac influence, indicates a long period of occupation extending into the Early Iron Age. These hillforts were not isolated refuges but permanent settlements forming a coordinated system controlling the access routes to the Sarajevo basin. Their spatial distribution shows clear strategic intent and cultural integration with neighboring prehistoric centers, including Butmir and Glasinac. The study argues that the prehistoric settlement of Stari Grad was both a cultural and strategic node linking the highland communities of central Bosnia with the fertile Sarajevo field. Even in the Roman and early medieval periods, continuity of occupation can be observed, notably at sites like Hodidjed and Fortica. Today, heavy urbanization and centuries of continuous construction have destroyed much of the archaeological strata. Nevertheless, surviving data demonstrate that the origins of Sarajevo reach back to the third millennium BCE, rooted in a complex and vibrant prehistoric landscape. This research thus seeks to reaffirm Stari Grad's importance in the longue durée of Sarajevo's historical development — from stone and clay to city walls and empire.

Key words : Stari Grad Sarajevo, prehistory, antiquity, hillforts, Fortica, Hodidjed, Obhođa, Močila, Bronze Age, Iron Age, settlement continuity, archaeology of Sarajevo.

B I B L I O G R A F I J A

Kratice

ANU BiH - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

AP - Arheološki pregled, Beograd

CBI - Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo

CIL - *Corpus Inscriptiones Latinarum*

DissMon SADJ - *Dissertationes et Monographiae* Saveza arheoloških društava Jugoslavije, Beograd,

GZM - Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu

LCL - The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD - Cambridge Mass.: Harvard University Press

N.S. - Nova serija GZM od 1945 sv. I - VIII; od sv. IX (1954 god.) naziva se N.S. Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo.

N.S. Prirodne nauke - Nova serija prirodne nauke (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno prirodnim naukama), Sarajevo

PJZ - Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo

SEZ - Srpski etnografski zbornik, Beograd

Spomenik – Srpske akademije nauka i umjetnosti, Beograd

Starinar, organ Arheološkog Instituta SANU, Beograd

WMBH - Wissenschafliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, Wien

VAHD - Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split

Izdanja izvora

Apijan 1863.: *Apijan, Ilirike,* Ante Starčević, Zagreb: Danica Ilirska

Apijan 1899.: Appian, *The Foreign Wars, The Illyrian Wars*, http://www.perseus.tufts.edu/, bazirano na ed. Appian. The Foreign Wars. Horace White. New York. The Macmillan Company. 1899.

Apijan 1879.: *Appiani, Historia Romana,* Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri

Arijan 1952,: *Arijan, Anabaza,* Milan Stahuljak, Zagreb: MH.

Atenej 1961.: *Athenaeus, The Deipnosophists*, Charles Burton Gulick, LCL

Diodor 1946-1954.: *Diodorus of Sicily in ten (twelve) Volumes*, C.H, Oldfather-CH. L. Sherman-R.M.Geer, LCL

Frontin1950.: *Frontinus, STRATEGEMATION*, Charles E. Bennett, LCL

SHA 1953.: *The Scriptores Historiae Augustae,* David Magie, LCL

Elijan Klaudije, O prirodi životinja 1958-1959.: *Aelian On the Characteristics of Animals*, A. F. Scholfield, LCL

Fotije 1606.: *Photii Bibliotheca. Sive Lectorum à Photio librorum Recensio, Censura atque Excerpta, Philologorum, Oratorum, Historicorum, Philosophorum, Medicorum, Theologorum*, Andreas Schottus, Augusta Vindelicorum/Augsburg : Mangus.

Fotije 1824-1825.: *Bibliotheca, Photius (Constantinopolitanus)*, Immanuel Bekker, Berolini/Berlin : Reimer.

Fotije 1920.: *The Myriobiblion more commonly known as the Bibliotheca of Photius, patriarch of Constantinople volume one,* John Henry Freese, The Macmillan company : New York.

Fragmenta Historicorum Graecorum 1851 : *Fragmenta Historicorum Graecorum*, *Carolus Mullerus, Parisiis*/Pariz.

Fragmenta Historicorum Graecorum 1848, 1849, 1851, 1868, : *Fragmenta Historicorum Graecorum*, Karl Otfried Müller, Karl Müller , Philologue, Theodor Müller, Letronne (Antoine-Jean), Parisiis/Pariz. http://www.archive.org/search.php?query=fragmenta%20historicorum%20graecorum

Fragmenti rimskih historičara 2013.: *The Fragments of the Roman Historians*, *Vol. I – III,* General Editor T. J. Cornell, Oxford University Press.

IlireÎt dhe Iliria te autoreÎt antikeÎ 2002.: *IlireÎt dhe Iliria te autoreÎt antikeÎ*, TiraneÎ :Akademia e Shkencave e ShqipeÎriseÎ instituti i arkeologjiseÎ

Isokrat, Panatejski govor.: *Isocrates, Volume II. On the Peace. Areopagiticus. Against the Sophists. Antidosis. Panathenaicus*, George Norlin, LCL

Izbori za istoriqta na Trakiq i trakite 1981.: *Izbori za istoriqta na Trakiq i trakite, tom I-II,* sstavili Belizar Belikob, Zlatozara Go?eba, Basilka T?pkoba-Zaimova, Sofiq: B?lgarska akademiq na naukite, Institut po trakologiq,

Izvoare privind istoria Rominiei I 1964.: *Izvoare privind istoria Rominiei I,* Comitetul de redacţie, Vladimir Iliescu, Virgil C. Popescu, Gheorghe Ştefan, Bucureşti: Academia Republicii Populare Romine, Institutul de Arheologie

Justin 1886.: *Justin's Epitome Of The History Of Pompeius Trogus*, John Selby Watson, London : George Bell And Sons, York Street, Covent Garden.

Justin 1997.: *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus 1*. Yardley, J. C. - Heckel, Waldemar, Oxford: Oxford University Press.

Justin 2010.: *Iustinus. Trogi Pompei Historiarum Philippicarum Epitoma*, Nabu Press

Kasije Dion 1954-1955.: *Dio js Roman History in nine Volumes,* Earnest Cary, LCL (2)

Kasije Dion 1986.: Marjeta Šašel Kos Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 50-273

Kurcije Ruf 1908.: *Historiarum Alexandri Magni Macedonis* qui supersunt iterum recensuit Edmundus Heidicke, editio maior, Lipsiae in aedibus B.G. Teubneri 1908

Kurcije Ruf 1950.: *Quintus Curtius, History of Alexander*, John C. Rolfe, LCL

Orozije 1976.: *Historia adversus paganos*, Verona: Fondazione Lorenzo Valla/Arnoldo Mondadori

Plinije Stariji 1866.: *Naturalis historia,* Berlin: ed. Weidmannos

Plinije Stariji 1976.: prijevod Mate Suića u dodatku «Antički pisci» u knjizi «*Antički grad na istočnom Jadranu*» str. 297, Zagreb,

Plinije Stariji 2003.: prijevod Brune Kuntić Makvić u dodatku «Izvori» u knjizi «*Antički grad na istočnom Jadranu*» (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje) str. 421, Zagreb,

Plinije Stariji 2004.: *Plinije Stariji, «Zemljopis starog svijeta»,* Uroš Pasini, Split: Književni krug,

Plutarh 1978.: *Plutarh, Slavni likovi antike II*, Miloš N.Đurić, Novi Sad: MS.

Plutarh 1988.: *Plutarh, Usporedni životopisi, (Aleksandar; Cezar; Pir; Tiberije Grakh)*, Zdeslav Dukat, Zagreb: A. Cesarec.

Polijen 1994.: *Polyaenus: Stratagems of War, Books I-V,* Peter Krentz - Everett L. Wheeler, Chicago : Ares Publishers.

Polijen 2009.: *Polyaenus's Stratagems Of War (1793),* Richard Shepherd, Kessinger Publishing, LCL.

Pseudo - Aristotel 1936.: *Minor Works: On Colours. On Things Heard. Physiognomics. On Plants. On Marvellous Things Heard. Mechanical Problems. On Indivisible Lines. The Situations and Names of Winds. On Melissus, Xenophanes, Gorgias*, Hett, W. S. LCL.

Pseudo-Skilak 2001.: *Pseudo-Skilak, Periplus*, korišten prijevod iz Wilkes, Iliri, 2001, 106-108

Ptolemej Klaudije.: *Ptolemej Klaudije, Geografija,* korišten tekst sa http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/2/15*.html, bazirano na transkriptu Dover edition, prvi put izdato 1991, republikacija javnog rada, originalno izdatog 1932 od The New York Public Library, N.Y. sa naslovom «Geography of Claudius Ptolemy".

Ptolemej Klaudije 1974,: Ptolemejeva karta*, Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Aleksandrina Cermanović - Kuzmanović, Beograd : Istorijski institut

Strabon 1954.: *The Geography of Strabo,* H. L. Jones, LCL

Svetonije 1978.: *Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva*, Stjepan Hosu, Zagreb: Naprijed.

Stjepan Bizantinac 1849.: *Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt I*, A. Meineke, Berlin: G Reimer

Tukidid, 1957.: *Tukidid, Povijest Peloponeskog rata,* Stjepan Telar, Zagreb.

Velej Paterkul 1955.: *Velleius Paterculus, Compendium of Roman History*, Frederick W. Shipley, LCL.

Literatura

Basler, Đuro, 1956, Kalinovik i okolina, *GZM N.S, Arheologija, XI,* 247-252

Basler, Đuro, 1981, Ruda Glavica, Trnovo, SO Sarajevo-paleolitska stanica, AP 22, 8 – 9

Benac, Alojz, 1954, Sarajevo kroz arheološke spomenike, U: *Sarajevo od najstarijih vremena do danas. I,* Sarajevo. 1 - 42

Benac, Alojz, 1963, Gradac Ilinjača kod Kotorca, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva I,* Sarajevo. 25 – 31

Benac, Alojz, 1964, Preiliri, Protoiliri i Prailiri. Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, *ANU BiH, Posebna izdanja IX, CBI 1,* 59 - 73,

Benac, Alojz, 1987, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, *PJZ V-željezno doba.* 737 - 802

Benac, Alojz –Brodar, Mitja, 1958, Crvena Stijena, *GZM, N.S. Arheologija XIII*, 21-42,

Benac, Alojz– Čović, Borivoje, 1956, *Glasinac I, Bronzano doba,* Sarajevo

Benac, Alojz– Čović, Borivoje, 1957, *Glasinac II, Željezno doba,* Sarajevo

Bešlagić, Šefik, 1962, Kalinovik. *Zavod za zaštitu spomenika kulture,* Sarajevo,

Bešlagić, Šefik, 1971,*Stečci, Kataloško topografski pregled*, Sarajevo.

Blau, Otho, 1877, *Reisen in Bosnien und der Hertzegowina topografische und pflanzengeographische Aufzeichungen*, mit eine Karte und Zusatzen von H.Kiepert, Berlin

Bojanovski, Ivo, 1971, Pavlovac na Prači, *Naše starine XIII,* 71-77, Sarajevo

Bojanovski, Ivo, 1973, Rimska cesta dolinom Bosne i njezina topografija. U: *Radovi sa simpozijuma «Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura». Izdanja Muzeja grada Zenice III,* Zenica. 393 - 414

Bojanovski, Ivo, 1978, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) II-Prethistorijska i rimska cesta Narona-Sarajevsko polje s limotrofnim naseljima. *Godišnjak XVII, CBI 15*. 51 – 125+Tbl. I – VI+Prl. 1

Bojanovski, Ivo, 1981 A, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji III-Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni. *Godišnjak XIX, CBI 17*. 125 – 197+Tbl. I – III+Krt. 1

Bojanovski, Ivo, 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, *ANU BiH, Djela, knjiga LXVI, CBI, knj. 6*.

Ćeman, Mirza Hasan, 2000, Res Publica Aquarum S…. *Monografija Ilidža, općina Ilidža, Sarajevo*, 122 - 169

Ćurčić, Vejsil, 1908, Prehistoričke utvrde oko Sarajeva, *GZM, god. XX, sv. 3*. 363 – 381+Tbl. I - II

Čović, Borivoj, 1964, Die inschrift von Bugojno und ihre Chronologie. *Archaeologia Iugoslavica V,* Beograd. 25 – 32+Tbl. I – VIII+Prl. 1

Čović, Borivoj, 1965, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *GZM N.S. Arheologija XX*. 27 – 145+Prl. 2

Čović, Borivoj, 1966, Novi podaci o praistorijskom naselju «Gradac» kod Kotorca, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, II,* Sarajevo. 9 - 17

Čović, Borivoj, 1967, O izvorima za istoriju Autarijata, *Godišnjak ANU BiH, V, 3,* 103-122,

Čović, Borivoj, 1975, Borivoj Čović, Pod bei Bugojno, eine befestigte Siedlung der Bronzeund Eisenzeit in Zentral-Bosnien. *ANU BiH, Posebna Izdanja XXIV, CBI 6*. 121 – 129+Pl. 1

Čović, Borivoj, 1976, Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni, *Godišnjak ANU BiH, knjiga XIII, CBI knjiga 11*. 105 – 115+Tbl. I – III

Čović, Borivoj, 1976 A, *Od Butmira do Ilira,* Sarajevo.

Čović, Borivoj, 1979, Kneževski grobovi glasinačkog područja, *Sahranjivanje kod Ilira, Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu, Zlatibor 10-12 maj, SANU-Balkanološki institut, (Naučni skupovi VIII, Odelenje istorijskih nauka 2)*, 143-169, Beograd,

Čović, Borivoj, 1981, Neka pitanja hronologije bronzanog doba glasinačkog područja, *GZM, N.S. Arheologija, XXXV/XXXVI*, 99-140,

Čović, Borivoj, 1983, Regionalne grupe ranog bronzanog doba, *PJZ IV-bronzano doba.* 114 - 190

Čović, Borivoj, 1983 B, Glasinačka kulturna grupa, *PJZ IV-Bronzano doba*, 413-432+Tab. LXII-LXIV,

Čović, Borivoj, 1983 C., Srednjobosanska kulturna grupa, *PJZ IV-bronzano doba.* 433 - 457

Čović, Borivoj, 1986, Neki primjeri razvoja fortifikacija na praistorijskim gradinama Bosne i Hercegovine, U: *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, referati XII kongresa arheologa Jugoslavije Novi Sad 1984, Materijali SADJ XXII,* Novi Sad. 55 – 64+Tbl. XXIX - XXXII

Čović, Borivoj, 1987, Glasinačka kultura, *PJZ V-Željezno doba*, 575-643+Tab. LX-LXV

Čović, Borivoj, 1987 A., Srednjobosanska grupa, *PJZ V-željezno doba.* 481 – 528+Tbl. LI - LIII

Čović, Borivoj, 1991, *Pod kod Bugojna* (monografija), Zemaljski muzej, Sarajevo.

Čremošnik, Gregor, 1930, Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva, *GZM XLII, sv. 2.* 211 – 225

Čremošnik, Irma, 1949-1950, Nalaz slovenske keramike u Rači 1947. god. i pregled nalaz slovenske keramike u Bosni do danas. *GZM N.S. IV-V.* 383 – 395+Tbl. I – II

Čremošnik, Irma, 1953, Izvještaj o iskopavanjima u Rogačićima kod Blažuja, *GZM, N.S. VIII.* 303 – 315+Prl. 2+Tbl. I - V

Dimitrijević, Stojan, 1979, Vučedolska kultura i Vučedolski kulturni kompleks, *PJZ III-eneolit.* 267 - 341

Drechsler-Bižić, Ružica, 1983, Srednje brončano doba u Lici i Bosni, *PJZ IV-Brončano doba,* 242-270+Tbl. XXXVI-XLI

Gabričević, Branimir, 1954, Sarajevski medaljon s prikazom tračkog konjanika, *GZM, N.S. Arheologija IX.* 41 - 46

Gabrovec, Stane, 1964, Problem severozahodnega področja Illirov, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, *ANU BiH, Posebna izdanja IX, CBI 1,*

Glavaš, Tihomir, 1982, Iskopavanje preromaničke crkve u Vrutcima kod Vrela Bosne, *GZM, N.S. Arheologija, XXXVII.* 93 - 122

Govedarica, Blagoje, 1985, O istraživanju glasinačkih gradina, Savez arheoloških društava-Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, 15-27, (*Materijali XX)*, Beograd

Evans, Artur, 1885, *Antiquarian Reserches in Illyricum (Parts III- IV),* Westminster.

Ferjančić, B. 1959, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije. Tom 2, SANU, VII-XII, 1-98 (*Posebna izdanja CCCXXIII, Vizantološki institut 7),* Beograd.

Fiala, František-Franjo, 1889, Prilozi arheologiji BiH, *GZM, I,* 3, 89-92,

Fiala, František-Franjo, 1889 A, Nova predhistorijska naseobina kod Sarajeva, *GZM, god. I, sv. 2.* 92 - 93

Fiala, František-Franjo, 1890, Prehistorijski nalazi na Sobunaru kod Sarajeva, *GZM, god. II, sv. 2*. 212 - 220

Fiala, František-Franjo, 1891, Prehistorijska istraživanja na Sobunaru kod Sarajeva u godini 1891, *GZM, god. III, sv. 4*. 424 - 431

Fiala, František-Franjo, 1892, Pretraživanje pećina u Bosni, *GZM, god. IV, sv. 3,* 237-243

Fiala, František-Franjo, 1892 A, Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892, *GZM, god. IV, sv. 4,* 389-444, Sarajevo

Fiala, František-Franjo, 1892 B, Prehistorički nahogjaji na Naklu kod Vojkovića, *GZM, god. IV, sv. 3*. 211 - 214

Fiala, František-Franjo, 1893, Uspjeh pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1893, *GZM, god. V, sv. 4,* 717-763,

Fiala, František-Franjo, 1894, Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kraj Sarajeva, *GZM, god. VI, sv. 1*. 107 - 140

Fiala, František-Franjo, 1894 A, Uspjesi prekopavanja prehistoričkih grobova na Glasincu godine 1894. *GZM, god. VI, sv. 4,* 721-764

Fiala, František-Franjo, 1895, Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895, *GZM, god. VII, sv. 4,* 533-565

Fiala, František-Franjo, 1895 A, Izvještaj o iskopinama na Debelom brdu kod Sarajeva god. 1894, *GZM, god. VII, sv. 2*. 123 - 137

Fiala, František-Franjo, 1896, Izvještaj o prekopavanju na Debelom brdu kod Sarajeva, *GZM, god. VIII, sv. 1*. 97 - 107

Fiala, František-Franjo, 1896 A, Rezultati prekopavanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1896, *GZM, god. VIII, sv. 2,* 429-461

Hörnes, Moritz, 1880, Römische Alterthümer in Bosnien und Hercegovina, *AEM, IV*., 32 – 47; 184 – 207

Imamović, Enver, 1977, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.

Imamović, Enver, 1979, Novopronađeni rimski nadgrobni natpis iz Ilidže kod Sarajeva, *GZM N.S. Arheologija, XXXIII, 1978*, 127 - 131

Kellner, Ivan, 1895, Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva, *GZM, god. VII, sv. 2*. 161 – 198+Tbl. I - X

Korošec, Josip, 1940, Bericht über die bisher unveröffentlichen vorgeschichtlichen Funde auf der Gradina „Gradac“ bei Kotorac, *GZM sv. 1 god. LII*. 77 - 81

Korošec, Josip, 1943, Noviji neobjavljeni predmeti predpoviestne zbirke (Nekoliko novih nalaza sa gradine "Grad" iznad Semizovca), *GZM, god. LIV*. 51 – 59

Kreševljaković, Hamdija, 1953, Stari bosanski gradovi, *Naše starine I,* Sarajevo

Fra Nikola Lašvanin, Ljetopis sutješkog manastira

Makanec, Alfred, 1906, Nekoliko numizmatskih nalaza iz Bosne, *GZM, god. XVIII, sv. 1*. 109 - 111

Malez, Mirko, 1968, Bijambarske pećine kod Olova u središnjoj Bosni, *GZM, N.S. prirodne nauke, sv. VII*. 159 - 191

Mandić, Mihovil, 1927, Arheološke crtice iz Bosne, *Starinar SKA,III, ser IV, 1926-1927,* 9 - 13

Mandić, Mihovil, 1933, Prehistorijski nalazi prigodom rekognosciranja u okolici Kaknja, Semizovca i Novog Šehera kod Žepča, *GZM, god. XLV, sv. 2*. 1 –6+Tbl. I – III

Marijanović, I., 1984, Rimska nekropola sa spaljenim pokojnicima u Zeniku kod Rakovice, *GZM, N.S. Arheologija, XXXIX*. 89 - 96

Mazalić, Đoko, 1939, Starine po okolini Sarajeva, *GZM, god. LI, sv. 1 (za historiju i etnografiju*), 15 - 35

Mazalić, Đoko, 1950, Semizovac i okolina. Arheološke bilješke. *GZM N.S. IV-V*. 403 – 410

Mesihović, Salmedin, Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva, *Znakovi Vremena, Broj 38,* izd. Ibn Sina, Sarajevo, 2007,154 – 164.

Mesihović, Salmedin, Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva. Značenje, istraženost i potencijali budućih istraživanja, *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva, br. 5,* Sarajevo 2008, 3 – 9.

Mesihović, Salmedin, INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEVONENSIS (sa kraćim pregledom naseobinske kulture u antičko doba) – doprinos historiji sarajevskog područja u antičko doba, *Historijska traganja I, Institut za istoriju*, Sarajevo, 2008, 9 – 68.

Mesihović, Salmedin, *ANTIQVI HOMINES BOSNAE*, izdavač Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011.

Mesihović, Salmedin, *Bitka za Ilirik*, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo 2018.

Mesihović, Salmedin, 2023, *Rimski grad na sarajevskom polju. Hrestomatija*, izdavač : autor, Sarajevo.

Mesihović, Salmedin, 2025, *Tragovi desitijatskog grada u Sarajevu*, izdavač : Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo.

Miletić, Nada, 1955, Nalaz ranosrednjevjekovnih fibula iz Rajlovca, *GZM. N.S. Arheologija, sv. X*. 151 – 155+Tbl. I

Miletić, Nada, 1956, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca. *GZM N.S. Arheologija sv. XI*. 9 – 39+Tbl. I-XII+Pl. 1

Miletić, Nada, 1961, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca (rezultati naknadnih istraživanja). *GZM N.S. Arheologija, sv. XV-XVI*. 249 - 257+Pl. 1+Tbl. I-III

Mulaomerović, Jasmin, 1984, Paleolitsko nalazište pećina u Rudoj glavici kod Trnova, *GZM N. S. Arheologija XXXIX,* 1-10

Palavestra, Aleksandar, 1984, *Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu,* Beograd

Papazoglu, Fanula, 1969, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, *Djela XXX, CBI 1, ANU BiH.*

Papazoglu, Fanula, 1970, Autarijati i Lizimah, Adriatica, Praehistorica et antiqua, *Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, 335-346, Zagreb, 1970

Pašalić, Esad, 1959, Rimsko naselje na Ilidži kod Sarajeva (Prvi prethodni izvještaj o iskopavanjima 1955-1958 god.). *GZM, N.S. Arheologija, sv. XIV*. 113-136+Tbl. I-V

Pašalić, Esad, 1960, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini,* Zemaljski muzej, Sarajevo.

Pašalić, Esad, 1975, Questiones de bello dalmatico pannonique, *Sabrano djelo*, Sarajevo, (prvi put objavljeno u Godišnjaku Istorijskog društva BiH, Sarajevo, 1957). 376 – 421

Pašalić, Esad, 1975 A, Područje današnjeg Sarajeva u rimsko doba, Sabrano djelo, 235-246

Pašalić, Esad, 1975 B, O antičkim naseljima uz mineralna vrela na području Bosne, *Sabrano djelo*, Sarajevo, 188 – 199

Pašalić, Esad, 1975 C, Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva, *Sabrano djelo*, Sarajevo, 200 - 234

Patsch, Carl, 1894, Novi i revidirani natpisi, *GZM, god. VI, sv. 2*. 341 – 358

Patsch, Carl, 1895, Sarajevo za rimskog doba, *časopis Nada I*, Sarajevo. 94 – 95

Patsch, Carl, 1902 A, Pojedini nalazi iz rimskog doba, *GZM, god. XIV, sv. 1*. 1 - 16

Radimsky, Vjenceslav (Vaclav), 1892, Arheološke crtice, *GZM, god. IV, sv. 3*. 221 – 230

Radimsky, Vjenceslav (Vaclav), 1893, Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar-Vakufa, *GZM, god. V, sv. 2,* 331-341

Radimsky, Vjenceslav (Vaclav), 1896, Ostanci rimske ciglane i ciglarske peći u Sarajevu, *GZM, god. VIII, sv. 1*. 110 - 112

Sakellarakis J.A. - Marić, Zdravko, 1975, Zwei fragmente mykenischer Keramik von Debelo brdo in Sarajevo, *Germania,* Berlin. 153 – 156

Sergejevski, Dimitrije, 1936, Aquae S...bei Sarajevo, *Novitates Musei Saraievoensis 13,* Sarajevo. 1 – 3, T. I

Sergejevski, Dimitrije, 1940, Rimski natpisi iz Bosne, Užićkog kraja i Sandžaka, *Spomenik SKA XCIII*. 133 – 160

Sergejevski, Dimitrije, 1941, Rimski natpisi novi i revidirani, *GZM god. LII, sv. 1*. 15 – 26

Sergejevski, Dimitrije, 1948, Dimitrije Sergejevski, Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, *GZM N.S., sv. III*. 167 – 187+Tbl. I - VII

Sergejevski, Dimitrije, 1947, Dimitrije Sergejevski, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, *GZM, N.S. Društvene nauke, sv. II*. 13 – 50

Skarić, Vladislav, 1926, Apollo Tadenus. (Apolon Taden), *GZM, god. XXXVIII*. 101 - 104

Skarić, Vladislav, 1937, *Sarajevo i njegova okolina od nastarijih vremena do Austro-Ugarske okupacije,* Izdanje opštine grada Sarajeva.

Smole-Gavrilović, M., 1971, Carina, Sarajevo-srednjovjekovno groblje, *AP 13*.

Stipčević, Aleksandar, 1989, *Iliri, povijest, život, kultura*, I (1974) i II dopunjeno izdanje (1989), Zagreb.

Šačić Amra, 2016, *Administrative Organization of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I–III century) / Upravna ureditev ozem-lja današnje Bosne in Hercegovine v času zgodnjega rimskega cesarstva (1–3. stoletje)* (rukopis doktorske disertacije), Ljubljana 2016.

Šačić Beća, Amra, 2018, Koji je administrativni status rimskog naselja na Ilidži?, *Acta Illyrica Acta Illyrica, Godišnjak Udruženja za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, god. II, br. 2*, 149–178.

Škegro, Ante, 1997, Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae, *Op. Arch. 21,* Zagreb, 85 - 116

Šalabalić, Radmila, 1967, Eine umrisch-etruskische Inscrift aus Bosnien (Pod bei Bugojno), *Archaelogica Iugoslavica. VIII*. Beograd. 35 – 45+Prl. 1

Šabanović, Hazim, 1960, Postanak i razvoj Sarajeva, Naučno društvo NR BiH, *Radovi XIII, knjiga 5*

Trifković, S i Vl., 1908, Sarajevska okolina, I Sarajevsko polje, Antropogeografska promatranja, *SEZ XI, Naselja srpskih zemalja V,* 1-309, Beograd

Truhelka, Ćiro, 1890, Rimske starine, *GZM, god. II, sv. 1*. 95 – 99

Truhelka, Ćiro, 1893, Jedna abraksas-gema, *GZM, god. V, sv. 3,* 551-552

Truhelka, Ćiro, 1895, Abraksas gema iz Sarajeva, *GZM, god. VII, sv. 2*, 215-216

Truhelka, Ćiro, 1914, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne, Vođa kroz sredovječnu zbirku zemaljskog muzeja, *GZM, god. XXVI, sv. 1-2*. 221 - 252+Tbl. I - II

Vasić, Rastko, 1987, Uvod u Srednjopodunavsku regija*, PJZ V-željezno doba.* 531 - 532

Vasić, Rastko, 1987 A, Kneževski grobovi iz Novog Pazara i Atenice, *PJZ V-Željezno doba*, 644-650

Vego, Marko, 1964, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, *GZM, N.S. Arheologija XIX,* 173-211

Vego, Marko, 1981, Novi i revidirani srednjovjekovni natpisi iz Bosne, *Naše Starine, XIV-XV*

Zotović, M., 1972, Nekropola u Kremnama i potreba daljeg istraživanja teritorije Autarijata*, Zbornik Narodnog muzeja III*, Čačak

Zotović, M., 1985, Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije, *DissMon SADJ, XXVI*, 57-133

Biografija sa bibliografijom autora

Salmedin Mesihović rođen je 5. IV. 1975. godine u Sarajevu gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. U akademskoj 1995/1996. godini upisuje studij historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, na kojem je i diplomirao u oktobru 1999. god., na temu "Glasinačka kultura". Od aprila 2000. god. zaposlen je na istom Odsjeku kao asistent. Poslijediplomski studij iz arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu upisao je krajem 2001. god., i magistrirao na temu "Problem kulturne i etničke zajednice Autarijata" 7. VI. 2004. godine u Zagrebu. Naredne 2005. godine nastavio je školovanje na jednogodišnjem doktorskom studiju iz stare povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Doktorirao je na temi "Desitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba" 30. I. 2007. godine u Zagrebu. U martu 2009. godine izabran je u zvanje docenta na oblasti stari vijek na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, a u septembru 2013. godine izabran je u zvanje vanrednog profesora za istu oblast. U zvanje redovnog profesora za nastavne predmete iz drevnih civilizacija, klasične civilizacije i ilirskih studija prof. dr. sc. Mesihović Salmedin izabran je 2. VII. 2019. godine.

U dosadašnjem naučno-istraživačkom radu Salmedin Mesihović je objavio sljedeće knjige: 1. ANTIQVI HOMINES BOSNAE. 2. Revolucije stare Helade i Rimske Republike. 3. Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba. 4. Progresivizam. 5. Popratna djela. Sabrani članci, opservacije, 34 komentara. 6. Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta, koautorstvo. 7. Historija Autarijata. 8. PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije. 9. Ilirike. 10. ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije). 11. Filipike. 12. Historija Ilira, koautorstvo sa Amrom Šačić. 13. Helenske apoikije u Italiji i Siciliji. 14. Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan. 15. Tito i mi – jučer, danas, sutra, koautorstvo. 16. Drugo izdanje knjige "Tito i mi – jučer, danas, sutra", koautorstvo. 17. Helenske apoikije u Italiji i Siciliji, II (printano) izdanje. 18. Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan, II (printano) izdanje. 19. Geneza zla. Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike. 20. Hrestomatija. Origines. Izbor iz izvorne građe o nastanku rimskog svijeta. 21. Bitka za Ilirik. 22. Kraljevstvo pobunjenih robova. 23. Epizoda iz povijesti montiranih sudskih i političkih procesa – Progon braće Publija i Lucija Kornelija Scipiona. 24. Publije Mucije Skevola. Jurista, revolucionar, historičar. 25. Preci u nama. Genetičko blago Bosne i Hercegovine. Koautorstvo sa Damirom Marjanovićem i Draganom Primorcem. 26. CORNELIA AFRICANA MINOR, FILIA SCIPIONIS ET MATER GRACCHORVM. Prilog izučavanju revolucionarne uloge žena u politici klasične civilizacije. 27. LEX SEMPRONIA AGRARIA. Prilog historiji revolucionarnog zakonodavstva. 28. Kako se kalio revolucionar. 29. Historijsko daleko zrcalo. 30. Tajna drevnog svijeta: Paladij / The secret of ancient world: Palladium. 31. Izvori o Troji, Ilionu, Wilusi. 32. Prva dalmatinska i Druga dalmatinska kohorta. 33. RIMLJANI – život, naslijeđe, sjećanje. 34. ORIGINES – Nastanak rimskog svijeta. 35. PRINCIPAT – Vlast "Prvog građanina". 36. DOMINAT – Vlast gospodara. 37. PRVA REPUBLIKA. 38. ILIRI – Postanci. 39. Ratni zločini u teoriji i praksi antičkog perioda. Hanibal, ratni zločinac!? 40. Atena i Pelazgi. 41. Principesi peregrinskih civitates provincije Gornji Ilirik / Dalmacije – Principes of civitates peregrinae in province Illyricum Superior / Dalmatia. 42. Magični svijet Ilira – Historija

zaboravljene civilizacije, koautorstvo sa Amrom Šačić Beća i Edinom Veletovcem. 43. FONTES. Izvori za historiju rimskog svijeta, koautorstvo sa Dženanom Kahriman i Fadilom Hadžiabdićem. 44. Pjesme planina i mora. Kraljevi zmijskog prijestolja. 45. Scipionovsko stoljeće. Hrestomatija izabranih vrela. 46. Rimski grad na sarajevskom polju. Hrestomatija. 47. Priče iz Ilirije. Autarijati i Ardijejci. 48. Tragovi Batona. Vrela za historiju Velikog Ilirskog ustanka. 49. Tajna natpisa br. 46417. 50. Primjeri organizirane i protestne akcije ženske solidarnosti u Rimskoj Republici. 51. Zašto i kako ubiti tiranina? 52. Drevni grad u središnjoj Bosni. 53. Tragovi desitijatskog grada u Sarajevu.

U dosadašnjem naučno-istraživačkom radu Salmedin Mesihović je objavio sljedeće znanstvene studije i članke: 1. BiH kroz prizmu historijskog razvitka religijske misli. 2. Kontroverze u zamisli Apsoluta. 3. Zapad – Realnost i ideja. 4. Rimski vuk i kineski zmaj. Kinesko izaslanstvo Augustu? 5. Kritika suvremenih ideologija. 6. Maes, zvan i Titianos na putu u Hansku Kinu. 7. Rimsko izaslanstvo Hanskoj Kini. 8. Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva. 9. INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEVONENSIS (sa kraćim pregledom naseobinske kulture u antičko doba) – doprinos historiji sarajevskog područja u antičko doba. 10. Ovidije i Ilirik. 11. Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva. Značenje, istraženost i potencijali budućih istraživanja. 12. Baton Breučki – predaja i kazna. Prilozi antičkoj historiji sjeveroistočne Bosne. 13. Hajdučija na tlu rimskih ilirskih provincija. 14. Blagaj u arheološkim istraživanjima. 15. Katera. (Kasnoantička i ranosrednjovjekovna utvrda). 16. SVPPLEMENTVM REBELLIO ILLYRICI I – Germanikova Pounjska ofanziva. 17. CIVES COLONIAE RIS... – Likovi s antičkih epigrafskih spomenika rogatičko-romanijskog područja. 18. Prilozi antičkoj topografiji Bosne i Hercegovine – dva toponima sa šireg jajačkog područja. 19. Desitijati u rimskoj armiji. 20. Značenje željeznih mačeva u procesu razvitka ljudske kulture. 21. Podjela provincije Ilirik. 22. RES PVBLICAE SCRIBONIANI. 23. Thallóczy und die Untersuchung der Bezeichnung "Bosna". 24. Aevum Dolabellae – Dolabelino doba. 25. Bistuenska porodica sa natpisa *CIL* III, 12 768. 26. Problem ubiciranja Desneka. 27. Transformacija identiteta Desitijata kroz proces romanizacije. 28. Ime ilirskog naroda Desitijata. 29. Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. 30. Namjesnici provincije Gornji Ilirik / Dalmacije od 42. do 68. god. n. e. 31. HE[… ?]ASTEL […?] DAESITIATIVM. 32. Novootkriveni antički epigrafski spomenik iz Ljusine kod Bosanske Krupe. Koautorstvo sa mr. sc. Adnanom Kaljancem. 33. Antičko naselje uz Zimošnicu u Moštrima kod Visokog. 34. Baton – prilozi istraživanju naše ilirske i antičke baštine. 35. Votivna ara Jupitera Kapitolinskog. Koautorstvo sa Tarikom Silajdžićem. 36. Epigrafski spomenik iz Donje Šibenice kod Jajca. Koautorstvo sa Amrom Šačić i Edinom Bujakom. 37. Gaj Blosije i uloga stoičke filozofske misli na političku djelatnost plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha i nastanak popularske platforme i pokreta. 38. Aristonik i Država Sunca. I. dio. 39. Familija Publija Kornelija Dolabele. 40. Pobuna panonske armije 14. god. n. e. 41. Aristonik i Država Sunca. II. dio. 42. Baton Desitijatski, desitijatska politija i vizija ustanka. 43. Helenističke protokomunističke utopističke ideje i filozofska učenja. 44. Predstave ilirskih *ethne* u *augusteumu* u Afrodisiju. 45. Florov podatak o rudarstvu u središnjoj Bosni. 46. Ovid and Illyricum. 47. Otkrivanje homerovskog koda: Tersitov bijes. 48. Novi nalazi iz rimskog perioda u kakanjsko-vareškom području. Koautorstvo sa Samilom Beganović. 49. Troja između mitologije i dokumenata. 50. Novopronađeni epigrafski spomenik princepsa Mezeja u Jajcu. 51. Novi nalazi i perspektive arheoloških istraživanja urbanog i upravnog središta municipija *Aquae*. 52. Osi i Aravisci, Iliri? Na obalama Dunava. 53. Slučajevi Vistilije i Emilije Lepide, primjeri prožimanja seksa i visoke politike u ranom Principatu. 54. Arduba – "Visoki grad". 55. Tragovi kraja Aqu(a)e, njene municipalne jedinice i antičkog načina života na sarajevskom području. 56. Historijat Odsjeka za historiju/History of the Department of History.